

חיים סעדון

היהודים בסביבתם

הקדמה

באלג'יריה בעת החדשה התנהלה מערכת היחסים בין היהודים לבין סביבתם בשלושה מוקדים: היהודי, הצרפתי והמוסלמי. מערכות היחסים היהודית-הצרפתית, היהודית-המוסלמית והצרפתית-המוסלמית היו מורכבות מאוד ויצרו איזונים עדינים. על אף אירועים קשים ביחסי היהודים וסביבתם, מצבם של היהודים באלג'יריה לאורך רוב שנות הקולוניאליזם הצרפתי היה טוב באופן יחסי. ההתיישבות הצרפתית הניכרת, מעמדם של הצרפתים ואופייה הפוליטי והחברתי של החברה הצרפתית יצרו מוקד יחסים נוסף בין היהודים לבין סביבתם; אך הוא היה בעל פוטנציאל פגיעה קשה יותר ממוקד היחסים בין יהודים למוסלמים. אכן, גם בארצות אסלאם אחרות תחת שלטון קולוניאלי היו מערכות יחסים בין יהודים לבין החברה הקולוניאלית, אך היחסים באלג'יריה היו משמעותיים יותר. הנה כי כן, מערכות היחסים של היהודים עם סביבתם באלג'יריה התנהלו בשני מישורים: האחד בין היהודים ובין חברת הרוב המוסלמית – מערכת זו התאפיינה ברגיעה יחסית, אם כי הייתה מתיחות לטנטית בסיסית לאורך כל התקופה; האחר בין היהודים ובין החברה הקולוניאלית הצרפתית – מערכת זו התאפיינה בגלי אנטישמיות קשים כנגד היהודים, ושיאם היה בחוקי הגזע של וישי במלחמת העולם השנייה. בפרק זה אנסה להתחקות אחר מערכות היחסים האלה בציר הזמן שמראשית הכיבוש ועד לעצמאות אלג'יריה. המחקרים בתחום זה באלג'יריה, והם אינם מעטים, בדרך כלל מצביעים על החריג, על הפגיעה בקבוצה זו או אחרת; ואילו המחקר על הדו־קיום ועל מערכות היחסים הסימביוטיות באלג'יריה, כמו בארצות אחרות, בדרך כלל בטל בשישים. מגמה זו במחקר מסיטה את מיקוד הדיון לחריג, ליוצא דופן, לפגיעה ביהודים, ולפיקח התמונה בהיבטים אחרים אינה מאוזנת.

מפגש בין־אנשי ברחוב אוסטרליץ, הרובע היהודי. אוראן, 1906

עד הכיבוש הצרפתי, 1830

המידע הראשון על יחסי יהודים ומוסלמים באלג'יריה הוא על התייחדות שבטים ברבריים בהרי אֶרְס בראשות מי שכונתה "הכאהנה", ראש שבטי הג'ראוה. המידע מבוסס על עדויות כתובות מאוחרות המבוססות על עדויות בעל פה; אך האגדות על התייחדות הברברים וסיפורה של הכאהנה ממשיך ללוות את הזיכרון ההיסטורי של אלג'יריה בכלל ושל יהודי אלג'יריה בפרט. על פי המסורת, במהלך הכיבוש הערבי בסוף המאה השביעית נאבקה הכאהנה בפולשים הערבים אך לא יכלה להם. גבורותיה המשיכו להזין את דמיונם של הכותבים, בעיקר הערבים. מהלך הכיבוש המהיר של אלג'יריה לא הותיר את רישומו על יחסי היהודים עם סביבתם. במאה השתים־עשרה חרבו הקהילות היהודיות באלג'יריה, כמו במגרב כולו, כתוצאה מגזרות השמד של המונחדון.

כיבוש אלג'יריה במאה השש־עשרה על ידי העות'מאנים ובואם של מגורשי ספרד הביאו לחידושה של הקהילה היהודית. כמו בכל ארצות האסלאם היו היהודים במעמד של ד'מי, וההקפדה על קיום תנאי עומר הייתה חלק מחייהם. יישום תנאי עומר השתנה מדור לדור ומשליט לשליט והיה תלוי בתנאים הפוליטיים והכלכליים, בכוחם של רכיבי החברה ובהשפעתם, ובמיוחד של האליטות (הכלכליות והדתיות). העובדה שיהודים רבים מספרד היגרו לאלג'יריה מלמדת כי המצב במקום לא היה קשה כל כך.

עדויות מסוף המאה השש־עשרה מלמדות על יישום של תנאי עומר. למשל, היהודים נדרשו לחבוש כובעים מיוחדים (בהתאם למוצאם). עדויות מהמאה השבע־עשרה מלמדות גם הן על מצבם המושפל של היהודים וגזרות ללבוש מיוחד. ויש גם עדויות משלהי השלטון העות'מאני. למשל, ויליאם שלר תיארו את השפלות היהודים:

אין הם רשאים להתנגד לשום פגיעה גופנית מידי מוסלמי; אנוסים הם ללבוש בגדים שצבעם שחור או כהה; אין הם יכולים לרכוב על סוס או להחזיק בנשק כלשהוא, אף לא במקל; ורק בשבתות ובימי רביעי מותר להם לצאת משערי העיר בלי רישיון; וכל אימת שבאה דרישה בלתי צפויה לעבודה קשה, היהודים נתבעים לעשותה. [...] והקיצור הוא שכל מסלול קיומם כאן הוא מצב של דיכוי וקלון שאין כדוגמתם.

מצוטט אצל: בת יאור, הדימים, עמ' 249.

השלטון העות'מאני באלג'יריה לא היה יציב במיוחד. הריחוק ממרכז השלטון באסתאנבול, ההשפעה של שודדי הים על החוף האלג'ירי והמאבקים הפנימיים על השלטון פגעו גם ביהודים. תהליך הכיבוש העות'מאני הביא למלחמות עם ספרד ועם צרפת, וכתוצאה ממנו נפגעו קהילות יהודיות באלג'יריה. למשל, בשנת 1541 נשדדה קהילת בוג'י על ידי הצרפתים, והיהודים נמלטו לאלג'יר. בעדות אחרת, מאוחרת יותר, נמסר: "כאשר שמענו בקצת עיירות כן ראינו בעינינו במוסתגאנים ותלמסאן שעבד עבד התוגרמי [התורכי] ייקח יהודי אחד או ב' או ג' או אשר ירצה ויעבוד בהם כרצונו עבודת משא או עבודת עבודה על חלק צווארם ובכתף ישאו עליהם משאו שאינו יכול לעבוד בו יעבדום בלי חמלה ובלי חנינה" (א' גבישון, "עומר השכחה". מצוטט אצל: ח"ז הירשברג, **תולדות היהודים באפריקה הצפונית**, ב, ירושלים 1965, עמ' 47). בשנת 1706 היה ניסיון לפגוע בבית כנסת באלג'יר. בשנת 1775 הייתה סכנה שהספרדים, לאחר כיבוש אוראן, יכבשו את אלג'יר – ניסיון הכיבוש נכשל, ולרגל הנס נקבע "פורים שני" שחל ב־"א בתמוז. בשנת 1794, בעקבות ויכוח דתי, הוצא להורג היהודי מרדכי נרבוני באשמת פגיעה בדת המוסלמית.

מסיומה של המאה השמונה־עשרה ועד ראשיתה של המאה התשע־עשרה, עם כיבוש אלג'יריה, הייתה תקופה של אי יציבות שלטונית, ובעטייה לא פעם נפגעו יהודים.

המונחדון

שושלת ששלטה במגרב בשנים 1130–1269 והצליחה לאחד את מדינות המגרב תחת שלטונה. מקורה בדרום מרוקו והיא כבשה את המגרב כולו ואיחדה אותו תחת שלטונה. בתקופת אבו יוסף יעקב אלמנצור (1184–1199) נדרשו היהודים להתאסלם בגלל התפיסה הדתית של המונחדון.

פיוט על פורים לרגל הנס

בשנת 1830, במהלך המסע הצרפתי לכיבוש העיר אוראן, נשקפה סכנה לחיי היהודים מצד תושבי האזור, שכן המושל של אוראן נמלט, והתושבים היהודים הואשמו בתמיכה בצרפתים והיו צפויים למתקפות של המון זועם. ואולם החיילים הצרפתים הגיעו לעיר מוקדם מן המשוער ובלמו מבעוד מועד את מתקפת ההמון על האוכלוסייה היהודית של אוראן. לזכר ההצלה נתחברו שני פיוטי "מי כמוך": "אדיר ונעלה בגובה מרומים" מאת ר' מסעוד ב"ר יהודה צ'רמון (נפטר בשנת תרכ"ו, 1866) ו"אדיר ונעלה במרומים גבוהים" מאת ר' נסים ב"ר אליהו קרסינטי (תק"ף-תר"ס, 1820-1900). כמקובל, פיוטים אלו מוסרים עובדות היסטוריות על אירועי אותם ימים. הדבר ניכר במיוחד בפיוט "אדיר ונעלה במרומים גבוהים". בפיוט 63 מחרוזות.

וְהִי בִּימֵי מֶלֶךְ אֲרָגִיל חֶסֶן בְּאִשָּׁה / נִשְׁטַם עִם מֶלֶךְ פְּרָאנְצָה
 וַיְבֹא עָלָיו אָרֶם* לְהִלָּחֵם בִּיבִשָּׁה / מֵאִפְסֵי וְתוֹהוּ נִחְשְׁבוּ לוֹ [...]
 חֲמָתוֹ בְּעָרָה בּוֹ לְאֹמֵר עַל יִשְׂרָאֵל / יָדָם עִם אֲדוֹם* הִמָּה לָהֶם לְגוֹאֵל [...]
 לַעֲת מִצּוֹא לְפָקוֹד עַל גּוֹלַת אֲרִיאֵל / לְדַעַת מֶה יַעֲשֶׂה לוֹ [...]
 יוֹם עֲבָרָה כִּיּוֹם חֲשֶׁךְ נִעְתָם / בְּשִׁשָּׁה בָּאָב שְׁנַת מִשְׁרִים** נִחְתָם
 יִי מִסָּךְ בְּקִרְבָם רוּחַ עוֹנֵים וּבְעֵתָם / וַיִּתְגַּעְשׂוּ כִּי חָרָה לוֹ [...]
 הַקּוֹל נִשְׁמַע בְּרְחוֹב הַיְהוּדִים / לְאֹמֵר בָּאוּ עֲלֵינוּ הַשׁוֹדְדִים
 וַיִּקְוֵמוּ אֲנָשֵׁי הַמִּשְׁמֵר נִבְהָלוּ חֲרָדִים / לֹא יִדְעֻנוּ מֶה הָיָה לוֹ [...]
 מִמְרוֹם הַטָּה יָבַּ הַמֶּלֶךְ לְמִיִּשְׁרִים / לְשִׁבְתָּ בְּעִיר וְלִסְגוֹר הַשְּׁעָרִים
 וַיִּשְׁלַח לְאֲדוֹם לְבֹא הָעִיר עַל פְּנֵי נְשָׂרִים / וְלִקְחָהּ לוֹ [...]
 לְגַגּוֹת יָרְדוּ עִמִּי לְאֶכּוֹל פְּרִיָהֶם / אֲשֶׁר לֹא גָדְלוּ וְלֹא עָמְלוּ בָהֶם
 וַיַּעֲשׂוּ כְרִצוֹנָם וְגַם שָׁמוּ בְכָלֵיהֶם / נִתְּוִנִים הִמָּה לוֹ
 הַיּוֹם אֲגִילָה בְּאַלְהֵי יִשְׁעֵי / אֲשֶׁר זָעַם אוֹיְבֵי לְזָרוֹת אֲרָחֵי וְרִבְעֵי
 וַיִּשָּׁב חֲמָסוֹ עַל קְדָקְדוֹ יִי רוּעֵי / בְּזַמִּירוֹת נְרִיעַ לוֹ

* ארם, אדום: כינויים לנוצרים; וכאן לצרפתים.

** שנת משרים = תק"ף (1830).

מתוך: א' חזן ור' חטיך משיח, מי כמוך: פיוטים על נס והצלה מקומיים בקהילות צפון אפריקה (בדפוס).

מהמאורעות בשנים 1811–1815, שנפגעו בהם ראשי הקהילה, מפורסמות במיוחד רציחתו של נפתלי בוג'נאח, ראש הקהילה היהודית וסוחר חשוב, והפגיעות ביהודים שליוו מאורע זה. בקונטרס **חסד לאומים** מובאים פרטים על האירועים האלה:

מי יתן ראשי מים ועיני מקור דמעה ואבכה יומם ולילה את חללי בת עמי אלביש שמים קדרות. מה נעשה ביום שבת קדש נהרגו נערים וזקנים בבתי כנסיות. בני ציון היקרים בין רגלי הגוים דחופות. קמו עלינו משבעים אומות. [...] נתנו עינים בכוס כסף וזהב ואבנים טובות והיהודים רואים אותם מן הגנות. כשהיו הגויים לוקחים השלל ובגדים יקרות [...] לא השאירו בבתי אפילו המסמרות. ונשארו ערומים ועל הארץ הם ונשיהם יושבות. ונטלו הפרקמטיא [הסחורה] שהיו להם בחנויות.

חסד לאומים, ליוורנו 1807 [?], עמ' ב-ג.

תמונה קשה זו של מצב היהודים מעוותת את התמונה הכוללת של מצבם באלג'יריה, שכן הקהילה היהודית המשיכה להתבסס מבחינה כלכלית, וחשיבותה בחיי המדינה הלכה וגדלה.

מראשית הכיבוש ועד צו כרמיה (1870-1830)

התקופה שמכיבוש אלג'יריה ועד קבלת צו כרמיה היטיבה עם היהודים. היו לכך סיבות רבות, והעיקרית שבהן היא שהמוסלמים לא היו עוד שליטי המדינה: באחת הפכו היהודים מד'מים תחת השלטון המוסלמי לנתינים צרפתיים, בדיוק כמו המוסלמים, שגם עליהם שלטו הצרפתים. השינוי היה שינוי רשמי בלבד, ובמציאות הוא טרם הורגש. זאת ועוד, מצב המלחמה נמשך בעצמה לפחות עד 1845 והסיט את תשומת הלב מהיבט זה של יחסי יהודים-מוסלמים. ואולם לתקופה זו היה היבט נוסף שהשפיע על היחסים, והוא העובדה שהצרפתים היו בתחילת תהליך התגבשותם כחברה וטרם עיצבו את מערכות היחסים עם המוסלמים ועם היהודים. הנה כי כן, המתיחות שאפיינה את יחסי היהודים והשלטון ערב הכיבוש הצרפתי התפוגגה אט אט בהדי הקרבות שהתנהלו באלג'יריה.

למלחמה ולכיבוש היו גם פנים אחרים: יהודים סייעו לצבא הצרפתי, שימשו מתורגמנים וסיפקו סחורות, ואפילו תיווכו בין הצרפתים לבין האוכלוסייה המקומית – סיוע זה היה במסגרת אישית ולא קהילתית והשפעתו על היהודים הייתה שולית. לעומת זאת, מקומם של היהודים בסחר הבין-לאומי עם צרפת הלך וקטן, שכן את מקומם תפסו סוחרים צרפתיים, והם, מן הסתם, היו אמונים על קשר זה עוד לפני הכיבוש.

לבסוף, אין לשכוח את מעורבותם של יהודי צרפת, שבמרוצת השנים לקחו חסות ואפוטרופסות על יהודי אלג'יריה. יהודי צרפת חיפשו דרכים להיטיב את מצבם של יהודי אלג'יריה ולשפרו כדי שיהיה דומה למצבם שלהם. שיאה של התערבות זו היה בעת הקמת הקונסיסטוארים באלג'יריה בשנת 1845, והם שינו את ארגונם הקהילתי של היהודים וביטלו את השאריות של סממני האוטונומיה היהודית.

מצו כרמיה ועד תום מלחמת העולם הראשונה

צו כרמיה היה השינוי המשמעותי ביותר בקרב יהודי אלג'יריה מאז הכיבוש הצרפתי. משמעותו הייתה פתיחת האפשרות להיטמעות מלאה של היהודים בחברה הצרפתית באלג'יריה ולא רק בתרבותה. בד בבד צו כרמיה ניתק באופן רשמי, ואט אט גם באופן

אנשים מתקבצים בפתח בית החרושת לטבק של משפחת שושן שברחוב אלג'יר. בלידה, 1905

מעשי, את היהודים מחברת הרוב המוסלמי שבקרבה חיו. תהליך הניתוק מהחברה המוסלמית היה אטי, הדרגתי, ושונה ממקום למקום. בעניין זה נשאלת השאלה מה הייתה השפעתו על יחסי היהודים עם סביבתם. בציר היחסים צרפתיים-יהודים הדברים ברורים למדי, ואילו בציר היחסים יהודים-מוסלמים עדיין רב הנסתר על הנגלה.

סמוך לפרסום צו כרמיה פרץ באלג'יריה מרד שזכה לכינוי "המרד הקאבילי" – ניסיון של השבטים הקאביליים למרוד בצרפת לאחר תבוסתה בקרבות באירופה נגד פרוסיה. המרד העסיק מאוד את הצרפתים באלג'יריה. בדיון על נסיבות המרד העלו הצרפתים את הסברה שהוא תגובה של המוסלמים לצו כרמיה. מיכאל אביטבול ציין במחקרו כי "אין אמת בטענה של האנטישמיות, שלפיה המרד פרץ בגלל פקודת כרמיה ואזרוחם של היהודים. אל מוקראני ואנשיו הזכירו ענין זה רק בתור דוגמה שלילית למה שהצרפתים מסוגלים לעולל לתושבי אלג'יריה המוסלמים – דהיינו לבטל את מעמדם הדתי על ידי הפיכתם לאזרחים צרפתיים, כפי שהדבר נעשה לגבי היהודים" (אביטבול, מכרמיה לפטן, עמ' 26). נוסף לכך אין עדויות על מחאה נגד הצו מטעם מנהיגים מוסלמים באזור שפרץ המרד ולא באזורים אחרים. ממסמך שהגיע אל מיכאל אנסקי, מחלוצי החוקרים של אלג'יריה, עולה כי המנהיגים המוסלמים באזור קונסטנטין חיברו הצהרה למנהיגי הקהילה היהודית בעיר. ב־20 ביוני 1871 הם כתבו:

כיון שועד קהילת היהודים בקונסטנטין ביקש מנכבדי האוכלוסיה המוסלמית בעיר זו להודיע לו גלויות, מה הם חושבים על הצו שתוצאותיו היו אזרוח יהודי אלג'יריה, ומה דעתם עליו, אם צו זה עורר חימה ואיבה בלבבות המוסלמים או לא. אנו החתומים מטה, ענינו לו שצעד זה לא הרגיו שום איש מפני שהוא הגיוני ומבוסס על תבונה, להיפך, כל איש משכיל ונבון מעריך אותו ומאשרו, ומה גם שהשער פתוח לכל הערבים הרוצים להתאזרח, לקבל את האזרחות הצרפתית.

מצוטט אצל: אנסקי, יהודי אלג'יריה, עמ' 25.

גם עדות מאוחרת של מנהיג לאומי אלג'יראי, רבאח זאנתי, מנתחת את התופעה הזאת:

באשר לזכויות האזרח, רק אינטלקטואלים ילידים מעטים, בעיקר אלה היודעים להעריך את חשיבותו של פתק־ההצבעה, מתרעמים – אך לא על היהודים שידעו לנצל לטובתם רגע של מבוכה, אלא על צרפת שהסכימה למהפך אמיתי באלג'יריה. שאר האוכלוסייה הערבית אינה מסוגלת להבין את חשיבותו של צו כרמיה ואיננה מזכירה אותו בתלונותיה. יתר על כן, הילידים, שלא גילו כל עניין באזרחות שהיא בהישג ידם מאז צו הקיסר מ־1865, אינם יכולים לקנא ביהודים על יתרון בו הם עצמם מזלזלים עוד היום, לאחר מאה שנות מגע.

מצוטט אצל: אטינגר, תולדות היהודים, עמ' 243.

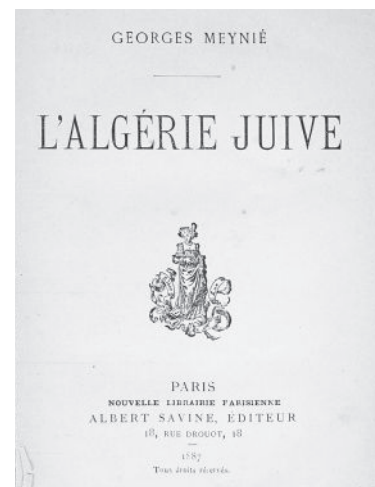
ברור אם כן כי לא היה קשר בין צו כרמיה לבין המרד הקאבילי; אך דעה זו, הקושרת את המרד לצו, המשיכה להזין את טיעוניהם של האנטישמים הצרפתים כדי להוכיח לכאורה כי צו כרמיה היה טעות. ייתכן אף שתפיסה זו הזינה את הממשל הצרפתי בכל מה שקשור לעיצוב היחס ליהודים.

התגובה של הצרפתים באלג'יריה לצו כרמיה העיבה עד מאוד על היחסים בין היהודים למתיישבים הצרפתים. עיקרה של תגובה זו היה אנטישמיות, והיא הלכה וגברה עם השנים. ואכן, השנים שבין צו כרמיה למלחמת העולם הראשונה התאפיינו באנטישמיות קשה. היא הלכה והתמסדה עם השנים, ומפלל ביטויים אנטישמיים התפתחה לתנועה מאורגנת והגיעה לשיאה בשנים 1897–1899. אנטישמיות זו הייתה מודרנית, כלומר היא ניסתה לגייס את ההמון, ובאמצעות העיתונות שהחלה לפעול באלג'יריה הציגה את הסכנה

אדואר דרומון
(1844-1917)

עיתונאי וסופר צרפתי. תועמלן, אידאולוג ואחד הפעילים הבולטים ביותר בתנועה האנטישמית בצרפת. במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה. התפרסם בזכות ספרו *La France Juive* (צרפת היהודית) (1886), שזכה לתהודה מידית ורחבה מאוד בצרפת. עד 1945 הודפסו מאתיים מהדורות של הספר. ב-1892 ייסד את העיתון *La Libre Parole* (המילה החופשית) וכתורת המשנה שלו הייתה "צרפת לצרפתים". ב-1889 הקים את "הליגה האנטישמית הצרפתית", וב-1898, כתוצאה מהמערכה האנטישמית שניהל, נבחר לפרלמנט לשמש ציר של העיר אלג'יר. הוא עמד בראש קבוצה אנטישמית של עשרים ושמונה צירים שפעלו בין היתר לביטול צו כרמיה.

שער הספר של ג'ורג' מיניה, אלג'יריה היהודית. פריס, 1887

אמיל מורינו (1865-1952)

מגדולי האנטישמים הצרפתים באלג'יריה. נולד בפליפויל למשפחה צרפתית שישבה באלג'יריה. למד משפטים בפריס, ואחר כך חזר לאלג'יריה, ישב בקונסטנטין והקים בה משרד עורכי דין. היה עורך העיתון *Le Republicain* בעיר מאז 1885 וחבר במועצת העיר. משנת 1898 היה בתקופות שונות חבר האספה הלאומית בתפקיד נציג של מחוז קר-נסטנטין מטעם מפלגות שהקים, בהן מפלגות אנטישמיות מוצהרות.

הנשקפת לאלג'יריה ולצרפת מאזרחם של היהודים, הטיחה בהם האשמות והדביקה להם דימויים שליליים, לפעמים דמוניים, ובבסיסה היא הייתה נוצרית אירופית. במיוחד בתקופות של בחירות גברה האווירה האנטישמית: האידאולוגיה האנטישמית הייתה לא פעם מצעם של מועמדים לבחירות לפרלמנט או לעיריות. כישלון בבחירות נוקף לחובתו של היהודי – שמשנה את דעותיו, אינו אמין, ומצביע בהתאם למה שמבקשים ממנו ראשי הקונסיסטואר. האנטישמיות הקיפה את כל הערים הגדולות שחיו בהן יהודים; יש שהאנטישמיות הביאה אף לפגיעה ביהודים וברכושם. לדוגמה, ב-29 ביוני 1884 החליטה עיריית אלג'יר לערוך כנס למגויסים חדשים כמדי שנה בשנה, אלא שבשנה זו הוחלט שלא להזמין את המגויסים היהודים, וסביב נושא זה התפתחה קטטה, והיא נמשכה בתהלוכה לעבר רחובות היהודים תוך כדי פגיעה ביהודים וברכושם.

גל האנטישמיות בשנים 1897-1899 היה תוצאה של התארגנות המתיישבים הצרפתים באגודות ובמפלגות אנטישמיות ושל ביסוס האידאולוגיה האנטישמית לכלל נידוים הפוליטי, החברתי והתרבותי של היהודים באלג'יריה. למשל, ביולי 1884 הוקמה "הליגה הצרפתית באלג'יריה", והיא שמה לה למטרה לפעול לביטול צו כרמיה. ספרות אנטישמית מובהקת נכתבה בצרפת ובעיקר באלג'יריה – הבולטים בספרים האלה הם **צרפת היהודית**, שפרסם אדואר דרומון בשנת 1886, ובו דיון ארוך בצו כרמיה ובהשפעותיו; ספרו של ג'ורג' מיניה **אלג'יריה היהודית**, שראה אור בשנת 1887; וספרו של פרנסואה גורג'ו **ההשתלטות היהודית באלג'יריה**, שראה אור בשנת 1894. דרומון האשים בספרו את היהודים בחולשתה של צרפת, שבמהפכה הצרפתית העניקה ליהודים אזרחות. הוא הקדיש פרק ליהודי אלג'יריה ולצו כרמיה, שנתפס כבידה במולדת וכגורם למרד הקאבילי. מיניה ביקש לגרש את היהודים מאלג'יריה (לפלסטין) כדי להחזיר לצרפתים את מעמדם באלג'יריה, ואילו גורג'ו אימץ את הרעיונות של מיניה אך היה מוכן לבצעם בהדרגה, בניסיון לשנות את היהודים באמצעות משטר צבאי שיוקם באלג'יריה. לספרות אנטישמית זו, שלא הייתה לה תהודה רבה, התלוו גם עיתונים שכל מצעם וזכות קיומם היו באידאולוגיה האנטישמית שהפיצו, וכאלה היו רבים בכל עיר גדולה באלג'יריה. באלג'יר ראה אור העיתון *L'Antijuif*, והוא רק אחד מני רבים. חשיבותה של עיתונות זו היא בהפצת הרעיון האנטישמי. ואם לא די בכך, תהליך הקמתן של אגודות וליגות אנטישמיות נמשך ומיסד את הפעילות האנטישמית.

מה שכונה בפי ההיסטוריונים "המשבר של 1897-1899" החל בקונסטנטין בניצחונו של אמיל מורינו בבחירות לעירייה ולפרלמנט ב-3 במאי 1896. מורינו היה עורך עיתון אנטישמי נפוץ, *Le Republicain*, וניצחונו הושג בין היתר משום שביום הבחירות ניסה הקהל למנוע בגופו מהיהודים בעלי זכות הבחירה את ההגעה לקלפיות (רק מאה שבעים וחמישה מתוך שמונה מאות בעלי זכות בחירה הגיעו לקלפיות). בחירת האנטישמים לשלטון בעיר לוותה גם בפעילות למימוש הרעיונות האנטישמיים, קרי טיהור השלטון מיהודים, הפסקת הטיפול בחולים יהודים שהיו מאושפזים בבתי חולים ציבוריים וביטול של פרסי לימוד ומלגות ליהודים. ערי המחוז הלכו בעקבות קונסטנטין והתנכלו ליהודים; עיריות נוספות הצטרפו למדיניות החדשה: באוראן החליטה המועצה במאי 1897 לאסור על היהודים לטהר את המת בלא חומרי ניקוי ונקבע כי יש להעבירו לבית העלמין בארון סגור. באותו החודש הגיע למסתגאנם חבר במועצת העיר אוראן עם מועדון רוכבי אופניים אנטישמי והסית את התושבים בעיר. הוא נתקל בהתנגדות של היהודים ונפצע. אירועים אלו נופחו מעל ומעבר לכל מידה, ולמחרת היום התארגנה הפגנה גדולה בעיר, והקהל פגע ביהודים וברכושם וחילל את בית הכנסת. המהומות נמשכו יומיים – הן התפשטו גם לאוראן, ומשם לכשלושים יישובים בסביבה. בסיכומם של אירועים אלו נפצעו כעשרים יהודים, חוללו חמישה בתי כנסת, ורכוש יהודי רב ניזוק.

המצב באלג'יר היה קשה הרבה יותר בעיקר בגלל פעילותו של מקס רג'יס, שהיה למנהיג התנועה האנטישמית באלג'יריה בסוף המאה התשע־עשרה. בתפקיד עורך העיתון *L'Antijuif* הוא הסית בתוקפנות את הציבור באלג'יר נגד היהודים. בין 8 ל-25 בינואר 1898 היו מהומות קשות באלג'יר, ובהן נהרג יהודי אחד, מאות נפצעו, ונגרם נזק עצום לרכוש היהודים. למהומות האנטישמיות האלה היה גם אופי אנטי־ממשלתי, מה שגרם לממשלה בפריס לנסות לרסן אותן, אך בלא הצלחה רבה. רג'יס אמנם נאסר, אך המהומות לא שככו: לקראת הבחירות במאי באותה השנה הן גברו, וכך גם ההטפה למעסיקים צרפתים שלא להעסיק יהודים והקריאה שלא לקנות אצל היהודים. למוצרי צריכה הוספה המילה "אנטי־יהודי", למשל "כובעים אנטי־יהודיים". דרומון הגיע במיוחד מצרפת למערכת הבחירות, הציג את מועמדו והתסיס את האווירה האנטי־יהודית. הוא זכה בבחירות ברוב מוחץ. רג'יס, שבינתיים יצא מבית האסורים, המשיך בהטפה קשה נגד היהודים. בשונה מעמדות שחלחו לראשי השלטון בדבר הגבלת זכות ההצבעה של היהודים ואולי ביטול צו כרמיה, רג'יס דרש לגרש את היהודים מאלג'יריה: "ביטול פקודת כרמיה אינו מספק אותנו. מה שאנו דורשים הוא גירושם הנרחב של היהודים" (מצוטט אצל: אביטבול, מכרמיה לפטון, עמ' 72). בבחירות בנובמבר 1898 נבחר רג'יס לראש עיריית אלג'יר ונקט בשורה של צעדים אנטי־יהודיים. אלא שאז החל השלטון המרכזי להתערב, שכן התחזקותה של התנועה האנטישמית פגעה גם בכוחה של צרפת ובסמכותה באלג'יריה; וחודש לאחר בחירתו הושעה רג'יס מתפקידו. הצעדים שהשלטון המרכזי בפריס, לרבות האספה הלאומית, נקטו נגד התנועה האנטישמית, הפילוג בתוך התנועה האנטישמית והפעילות נגד רג'יס הביאו לדעיכתו והדרגתית של הגל האנטישמי באלג'יריה באמצע 1899.

התיאור הקצר והכללי של האנטישמיות באלג'יר במסגרת זו מעמעם את חומרתה ועצמתה. נשאלת השאלה – מה היו תגובות היהודים לגלי אנטישמיות אלו וכיצד להסבירן? בהתחשב בעצמת האנטישמיות, במשכה, בפריסתה הגאוגרפית ובביטוייה הקשים, תגובתה של ההנהגה היהודית הייתה מאופקת למדי. לדעתו של אביטבול, שחקר את תופעת האנטישמיות באלג'יריה, האנטישמיות "תפסה" את הנהגת הקהילות בעיצומו של מאבק עקרוני ובין־דורי על מהותם של הקונסיסטוארים ושל הנהגת הקהילות ועל תפקודם. אביטבול הסביר:

למרות העימותים והמחלוקות בקהילות, הצליחו רובן לדאוג למחסורם של מאות היהודים שפוטרו ממשורותיהם בעקבות המשבר האנטישמי או נפגעו ממעשי האלימות מצד החוגים האנטי יהודיים. אשר לתגובת הקונסיסטוריות להסתה האנטי יהודית, היא הצטיינה בדרך כלל באיפוק ובענייניות. בעצה אחת עם הקונסיסטוריה המרכזית בפריס הן נמנעו מלהגיב בחריפות על הפרסומים ועל מאמרי השטנה שהופיעו מדי יום בעיתונות האנטישמית והסתפקו בשיגור תלונות רשמיות על מעשיהם של ראשי הערים האנטישמיים [...] ראשי יהדות אלג'יריה האמינו, כנראה, בכוחו של השכל הישר לנצח במאבקם נגד האנטישמים; הם התמודדו עם טענותיהם העיקריות של האנטישמים על ידי פרסום נתונים בדוקים שנועדו להפריכן.

אביטבול, מכרמיה לפטון, עמ' 122.

הנה כי כן, לדעת אביטבול מדובר בתגובה סבירה ומאופקת שנועדה שלא להקציץ את המצב המתוח ממילא. אך היו גם תגובות תקיפות יותר, כמו ניסיון להקים ליגה להגנה יהודית בספטמבר 1897, פרסום עיתונות יהודית שתיאבק בעיתונות האנטישמית וארגון הפגנות באלג'יר. זאת ועוד, יש שהמאבקים הפנים־קהילתיים הזינו את המאבק האנטישמי, שכן הוטחה בהם ביקורת פנימית קשה על התנהלות הקונסיסטואר ועל אופייה הדמוקרטי של הקהילה.

כאמור, האנטישמיות באלג'יריה הייתה אנטישמיות מודרנית לכל דבר. היא החלה עוד לפני משפט דרייפוס (1894-1904) והתעצמה כשלויותה את הפרשה כולה בתקופת המשפט בצרפת. האנטישמיות רווחה בקרב המתיישבים באלג'יריה מאז קיבלה האוכלוסייה היהודית את האזרחות הצרפתית בשנת 1870. מִשְׁנֵה זו ואילך האנטישמיות לא שככה ממש. איך מוסברת התפרצות אנטישמית זו? איך מוסברת האנטישמיות האירופית של המתיישבים הצרפתים? ההיסטוריון והמזרחן עמנואל סיון, בהסתמכו על עיתונות עממית, על רומנים זולים ועל העיתונות האנטישמית, ניסה לבחון את אופייה החברתי העממי של אנטישמיות זו על רקע המצב הקולוניאלי באלג'יריה. בדיקתו העלתה כי הדימויים של יהודי אלג'יריה בקרב המתיישבים החדשים היו זהים לדימויים של המוסלמים באלג'יריה – שהיו הזרים המובהקים במדינה והאויבים של הצרפתים. לדעתו יש חמש קבוצות של דימויים: היהודי כפרא וברברי, היהודי העני, היהודי המזוהם, היהודי השקרן הערמומי והגנב והיהודי שטוף הזימה. סיון הגיע למסקנה שדמות היהודי היא של הנחות שבנחותים: "היהודי היה איפוא שנוא בתורת ערבי וערבי מן הסוג הנחות ביותר" (ע' סיון, "שנאת-יהודים באלג'יריה כתולדה של מצב קולוניאלי", **פעמים** 2 (קץ תשל"ט), עמ' 101). מטרתם של סטראוטיפים אלו הייתה ליצור חיץ פסיכולוגי בין החברה הצרפתית לבין החברה המקומית, בעיקר הצרפתית. סטראוטיפים אלו מבוססים בעיקר על הרתעה מפני אפשרות ההיטמעות של חברת הרוב בחברת המיעוט הקולוניאלית. לטענתו צו כרמיה שבר את ההיררכייה הקולוניאלית, משום שבו נקבע כי הנחות שבנחותים שווה לצרפתי. הוא הוסיף להסבר זה גם את ההסבר בדבר הכוח של האנטישמיות בחברת מהגרים שיש בה ערב רב של אירופאים, שהגיעו לאלג'יריה במהלך הכיבוש ו"נהפכו" לחברה הומוגנית בין היתר בזכות השנאה לאחר.

הסבר אחר קשור ביכולתם לכאורה של היהודים להטות את תוצאות הבחירות, שכן היהודים נהגו להצביע למפלגות, בדרך כלל הרפובליקניות, לכאורה לא מתוך שיקול דעת אלא בהתאם למה שהתוו להם מנהיגיהם. בעניין זה בלטה דמותו של שמעון קנואי מאוראן, שנחשב ליהודי עשיר במיוחד וזכה לכינוי "רוטשילד האלג'יראי" – הוא היה חבר במועצת העיר מאז 1871 וחבר בקונסיסטואר, ונחשב לקבלן קולות שהשפעתו על ציבור הבוחרים גדולה במיוחד (הוא אף הואשם שהשתמש בכספי הקונסיסטואר כדי לקנות קולות); כלומר, הוא נתפס כמכוון את כוחם האלקטורלי הרב של היהודים, שהיו יכולים להשפיע על ההרכב של מועצת העיר ועל הקביעה מי יהיה ראש העיר. עם זה, הנתונים מלמדים כי לא היה כל קשר בין טענה זו לבין המציאות. למשל, במחוז אלג'יר היהודים היו 21% מכלל האוכלוסייה האירופית, ואילו כוחם האלקטורלי היה רק כ-8%; ובמחוז אוראן 22% מכלל האוכלוסייה ו-15% מכלל הכוח האלקטורלי היו יהודים – אלא שהאנטישמיות מבוססת על מידע מוטעה ועל הטיה של המידע. משום כך לא חשוב מה היה כוחם האלקטורלי של היהודים – די שהיה אפשר להאשים אותם בתבוסה בבחירות. אם להוסיף לעובדה זו שהמשרות הפוליטיות באלג'יריה היו באופן יחסי מועטות ושלפעילים הפוליטיים הייתה השפעה רבה, הרי הפחד מפני כוחם לכאורה של היהודים רק גדל. היהודים נתפסו כאילו הם יכולים לעצב את דרכם הפוליטית והכלכלית של המתיישבים הצרפתים.

גם כוחם הכלכלי של היהודים והסכנה שחשו המתיישבים הצרפתים מהתעשרותם של היהודים יכולים להסביר את האנטישמיות באלג'יריה. הטענה הייתה שהיהודים יודעים להתעשר ויוצאים מפשיטות רגל כשידם על העליונה. אף אם לא היה שחר לטענה זו ואף אם השתלבותם הכלכלית של היהודים במקצועות החדשים שהביאו עמם המתיישבים הצרפתים הייתה אטית מאוד, האנטישמים ידעו ללבות את שנאת ההמון על ידי הגזמה

והפחדה. דימוי זה התאים מאוד לדימוי המסורתי של היהודים כפי שפיתחה במשך דורות הכנסייה הנוצרית.

בשני צירי היחסים שאני מבקש להציג בפרק זה מעניינת תגובתם של הערבים לאנטישמיות הצרפתית. נושא זה עדיין רחוק ממחקר מעמיק ויסודי. ככלל גם התגובה הייתה מלאה סתירות. שנאתם של המתישבים הצרפתים לערבי לא הפריעה להם לנסות לגייס אותו למאבק האנטישמי שלהם. ואולם קבלת סיוע, אפילו קל, של הערבים במאבק האנטישמי היתה לא פעם ניסיון להחליש דווקא את הממשל המקומי ששלט בערבים. במקרים של התפרעויות ומהומות לעתים הצטרפו ערבים למהומות ופגעו ביהודים, אך עובדה זו אינה מוכיחה כי הם הזדהו עם מסריה של התנועה האנטישמית – במקרים אחרים המוסלמים הגנו על היהודים בעת המהומות. עיקרו של דבר הוא שהמאבק האנטישמי הזה לא היה מאבקם של הערבים.

בין שתי מלחמות העולם

השנים שבין שתי מלחמות העולם עמדו בסימן פרדוקס כפול. מצד אחד הייתה זו תקופה של גשוג, פריחה וצמיחה של יהדות אלג'יריה – תהליך ההשתלבות של היהודים בחברה הצרפתית הלך וגבר; ותרומתם במלחמת העולם הראשונה בקרבות באירופה הייתה אחד הגורמים ליחס חדש של המתישבים הצרפתים אליהם. זאת ועוד, היהודים עזבו את אט את מקומות מושבם המסורתיים והתיישבו באזורים שחיו המתישבים הצרפתים. חוק חינוך חובה נתן את אותותיו, ויהודים בשנות העשרים לחייהם היו כבר דור שני של יהודים שנוולדו למציאות של צו כרמיה וחינוך חובה. ההבדלים בין יהודים לצרפתים היטשטשו עד לבלי הכר. ואולם לא בכל הערים עצמת השינויים הייתה כבערים הגדולות – באזורים אחרים עדיין היה מגע יום-יומי רב בין היהודים לבין המוסלמים, ומעמדם החוקי החדש של היהודים לא העיב על יחסים אלו.

מצד אחר, מתחת לפני השטח עדיין המשיכו גורמים לטנטיים להשפיע את השפעתם. לפחות שלושה גורמים העיבו על היחסים בין היהודים לסביבתם באלג'יריה: התחדשות הפעילות האנטישמית של מפלגות הימין בצרפת ובאלג'יריה; השפעת הסכסוך היהודי-ערבי; והדי התעמולה הגרמנית. בעוד ששנות העשרים של המאה העשרים היו שנים נוחות למדי במערכות היחסים הבין-עדתיות, הרי שנות השלושים היו מתוחות יותר. שיאן היה באירועים בקונסטנטין באוגוסט 1934. בשנים אלו באה לידי ביטוי גם המתוחות שבין המוסלמים לבין הצרפתים, והפגיעה ביהודים הייתה רק פן אחד של מערכות יחסים מורכבות אלו.

נוסף על כך בשנת 1930 החלו לציין באלג'יריה מאה שנים לכיבוש הצרפתי. ציון האירוע הגביר את תחושת הכיבוש והניצול של הערבים, שכן הוא לווה בתיאור הישגיה של צרפת לאורך מאת השנים שעברו. בצירוף נסיבות מיוחד נוצר מצב שבו מערכות היחסים העדיניות והשבריריות עלו וצפו. למשל, בתחום הכלכלה היו היהודים בדרום אלג'יריה מנושכי הנשך הגדולים – עובדה זו עולה ממחקרים שעוסקים בכלכלה ובריבית באלג'יריה. בזיכרונותיו של אינטלקטואל אלג'יראי עולות האשמות ברורות נגד היהודים בקונסטנטין: "כדי שתוכל לגמור את החודש, היתה הבורגנות הותיקה ממשכנת בבית עבוט את שארית תכשיטיה [...] יהודי קונסטנטין היו, אגב, מתעשרים בנסיבות עכורות אלו. הם היו מלווים כספים בריבית בת 50 וגם בת 60 אחוז [...] כל הרכוש שנשאר בידי הבורגנות הותיקה של קונסטנטין חוסל בדרך זו בין השנים 1920-1925" (מצוטט אצל: שנער, יחסי יהודים ומוסלמים, עמ' 26). עדות זו, גם אם מקצינה את העובדות ההיסטוריות, מבטאת במובהק מרירות של

הכותב כלפי היהודים ומתארת את חלקם בניצול המוסלמים, כמוכן בצד הצרפתיים. גם אחד מחברי התנועה הלאומית האלג'ירית ייחס תכונות דומות ליהודים, עם שהוא שיבח אותם על תכונות אחרות שלהם. למשל, הוא כתב על רדיפת הבצע שלהם: "היהודים [...] שמו את האינטרסים החומריים שלהם מעל לכל שיקול אחר" (מצוטט: שם, עמ' 32). משמעות הדברים היא שמתחת לפני השטח המשיכו לשרור מתחים בין יהודים לבין מוסלמים אף אם לא היו להם ביטויים קשים.

השפעת הסכסוך היהודי-הערבי

למאורעות הכותל בשנת 1929 הייתה השפעה רבה על התנועה הלאומית הפלסטינית ועל מערכת היחסים בין העולם הערבי לעולם היהודי. הייתה זו נקודת מפנה, שכן משנה זו ואילך הסכסוך היהודי-הערבי בארץ ישראל לא היה עוד סכסוך מקומי אלא סכסוך בין העולם היהודי לבין העולם הערבי או המוסלמי, והציונות וביטוייה המעשיים בארץ ישראל היו אחד הגורמים היסודיים להערכת יחסים אלו. הביטוי המוחשי המידי של השינוי היה כינוסים בין-ערביים ופעולה לפגוע בציונות בכל מקום שיש לה ביטוי. לסכסוך היהודי-הערבי היו הדים גם באלג'יריה. התנועה הלאומית האלג'ירית עקבה אחר האירועים בפלסטין והזדהתה עם התנועה הלאומית בה בשני מישורים: במישור של מאבקים לאומיים נגד משטרים קולוניאליים כחלק ממאבק לקוממיות לאומית; ובמישור של הזדהות העולם הערבי-המוסלמי עם מצבם של הערבים בארץ ישראל ורצון לסייע להם ככל האפשר. להזדהות זו היו גם ביטויים מוחשיים. למשל, לאחר שרבאח זנתי ניתח את מערכות היחסים בין יהודים לבין מוסלמים והצביע על הקרבה רבת השנים בין שתי האוכלוסיות הוא הפנה את תשומת הלב גם לשבריריות היחסים האלה:

מצד אחר, חוששים אנו שהאנטישמיות הצרפתית-אלג'יראית תעורר ביום מן הימים גם את הילידים נגד היהודים. לשם כך די יהיה בתקריות חסרות חשיבות בסיבות שאין להן כל נגיעה לאלג'יריה, כמו חלוקת פלסטינה וימורות הציונות. אנו ראינו תמיד בציונות את זרע המחלוקת, ולא הסתרנו את דעתנו על כך. רעיונות הציונות הם לא הגיוניים, ואף לא מודרניים: הם אף משפילים את עוצמתו העולמית של העם היהודי ומהוות, ויהו גם בעתיד, מקור לצרות קשות עבורו.

מצוטט אצל: אטינגר, תולדות היהודים, עמ' 245.

ביטויים להשפעה זו היו גם בעת אירוע שמעורר את הסכסוך היהודי-הערבי. דוגמה לכך היא ביקורים של נציגי הקרנות הלאומיות לגיוס כספים למען ארץ ישראל. בשנת 1930 וגם בשנת 1932 הופרע מסע התעמולה של השליחה פאני וייל לאיסוף כספים באלג'יריה. במרס 1930 הייתה פאני וייל במסתגאנם. דבר ביקורה נודע למנהיגים מוסלמים בעיר וכן לשלטונות, ומכאן החל מסע לחצים והשפעות. וייל נפגשה עם נכבד ערבי והוא הבטיח לה כי תוכל להרצות בלא כל בעיה. אלא שפני הדברים היו אחרים: באולם נכחו ערבים רבים, והקהל הפריע להרצאה; ניסיונותיו של הנכבד הערבי להרגיע את הרוחות לא צלחו; האווירה התלהטה; יהודים עזבו את האולם; והערב הסתיים ביידוי אבנים ומהומה – רק בזכות הנוכחות של מפקד המשטרה במקום לא נפגעה פאני וייל עצמה. בעקבות כך היא הפסיקה את הרצאתה ואת שליחותה. דוגמה אחרת היא הדיווח שלה מדצמבר 1932, כאשר התבקשה שלא להרצות על המצב בארץ ישראל ולא להקרין סרט תעמולה של קרן היסוד: "חצי שעה לפני פתיחת אולם הקולנוע ביטל ראש העיר את ההקרנה. כמה מאות ערבים, שהזהירו כי לא אצא חיה מאלג'יריה אם אשא את הרצאותי, חיכו בחוץ מצוידים באלות" (מצוטט אצל: כהן, הפעילות הציונית, עמ' 235). בעיתונות המוסלמית

"השאלה היהודית" בעיני רבאח זנתי, יוני 1938

[...] מאז ה־5 באוגוסט 1934 מדובר רבות על הטינה שחשים הילידים כלפי היהודים. מבליטים את העובדה שכאילו ההתפרצות היתה תוצאה של תרעומת עמוקה, שנגרמה בשל שחצנותו הידועה של היהודי המתעשר, בשל התרברבותו מאז שהיה לאורח צרפתי – דבר שאיפשר לו להשתלט פה ושם על הפוליטיקה המקומית הודות לפתקהההצבעה שבידו. המעמד המועדף הזה, שניתן ליהודי על פי צו כרמיה מן ה־24 באוקטובר 1870, עורר קינאה אצל המוסלמים ופגע בגאווותם, פגיעה שהלכה והתרחבה בקרבם של האדונים לשעבר, שהיו מורגלים במשך מאות בשנים לעלות בכל על שכניהם הנכנעים [...]

קיים גם חשש שהאירופים באלג'יריה יבקשו לנצל נגד היהודים את מורת־הרוח של האוכלוסייה המקומית, מורת־רוח שאותם יהודים עצמם תומכים בה, ומעודדים אותה מזה זמן מה. אין לשכוח שהילידים אמורים להיות "ילדים גדולים"; הם נוטים להאמין לכל מה שמספרים להם, בעיקר מפי הצרפתים הנהנים מהילת העליונות ומסמכות המנצחים.

[...] על היהודים להרהר בכל הדברים האלה. כרגע מצבם באלג'יריה טוב ביותר. אולם אל להם לשכוח שהגלגל מסתובב, שההתנהגות של אחדים מביניהם עשויה להרחיק מעליהם כל אהדה, ושכלל מקרה הם יצטרכו תמיד לבקש מחילה על היותם יהודים.

מצוטט אצל: אטינגר, תולדות היהודים, עמ' 243-245.

מכל מקום, היהודים הצפון אפריקאים, והם רבים במספר, היו תמיד בשלום בארץ. כמו בכל מקום אחר, הם מילאו תפקידים חשובים ליד שושלות המלוכה השונות, בין אם ערביות ובין אם ברבריות. הם ידעו תמיד להציע ברגע הנכון את שרותיהם למלכים השליטים, ובכך לשמור לעצמם עמדות מעוררות קינאה, מעל לכל הם ידעו להיות מקובלים על המנהיגים כעוזרים מועילים, ועל העם כאומנים מכובדים.

יחד עם זאת, אין להכחיש שאותו הבוז האוניברסאלי הדבק ביהודי בכל מקום, היה קיים גם בארצות האסלאם. ואירעו מקרים, שכאשר השפע גרם ליהודים לאבד כל חוש מידה והם הציגו בשחצנות לראווה את עושרם, אז, כפי שאמרתי, התפרץ הזעם ורכושם היה מטרה לביזה מצד המוני העם. ואולם מעולם, אף לא פעם אחת, לא נשפך דם יהודי, ומששככה הסערה, שב כל אחד לעיסוקיו, ללא שינאה וללא טינה. היהודים, מן הסתם, ראו בדבר עונש מידי אלהים, ובאובדן מעט הרכוש תמורה על הקלות בה התעשרו.

גם כיום, אותו הלך־רוח נמשך אצל היליד הצפון אפריקאי. הוא איננו אנטישמי: התכונות המשותפות לו וליהודי מקרבות אותו אליו. יש ביניהם תמימות־דעים, זהות רגשות, דמיון בשאיפות: מנהגים, דרך מחשבה, ומסורות דומות לחלוטין. הם מסתדרים האחד עם השני, סובלים האחד את השני.

המקומית התפרסמו דיווחים על תנועותיה של פאני וייל ועל הרצאותיה, וויכוחים ודיונים בנושאים שהעלתה בהרצאות. כל אלו גם יחד יצרו אווירה עכורה למדי, והיא העיבה על יחסי היהודים-מוסלמים באלג'יריה.

מובן מאליו שיש להציג תקריות מסוג זה בהתאם להשפעתן. כשלעצמן הן היו תקריות שוליות, אך היה להן כוח של פגיעה ויציאה מכלל שליטה. די לזכור את הערכתו של זנתי שהוצגה לעיל בדבר הסכנה שיש ב"תקריות חסרות חשיבות בסיבות שאין להן כל נגיעה לאלג'יריה" – אכן, כך יש לראות אותן. המקרה באלג'יריה מעניין מאוד, שכן התנועה הציונית הייתה חלשה בה. אם כן, מדוע התעורר עניין סביב הרצאות מסוג זה? דומה כי העניין קשור באופן ישיר ביכולתם של המוסלמים לבטא את הזדהותם עם הערבים בפלסטין בד בבד עם פגיעה מסוימת בשלטון הצרפתי וביכולתו לשמור על הסדר במדינה. עם זה, כאמור, הפגיעה ביהודים הייתה קטנה באופן יחסי, והמעורבות של חוגים מוסלמיים בנושא הייתה מצומצמת למדי.

האנטישמיות הצרפתית

מאז סיומו של המשבר האנטישמי של סוף המאה התשע־עשרה ותחילת המאה העשרים החלו היחסים בין היהודים לבין המתיישבים הצרפתים להתבסס ולהתייצב, ולא ניכרו סימנים בולטים של מתוחות. ואולם האירועים בתחילת שנות השלושים של המאה העשרים החלו להעיב גם על מערכת יחסים זו. תחילת שנות השלושים התאפיינה בחוסר יציבות פוליטית של צרפת, בהשפעות של המשבר הכלכלי בשנת 1929 ובתחושת תסכול של המוסלמים מחגיגות המאה לכיבוש הצרפתי.

לאון בלום (1872-1950)

מדינאי צרפתי יהודי. ראש ממשלת צרפת בשנים 1936-1937 ובשנים 1946-1947. משנת 1919 עמד בראש המפלגה הסוציאליסטית הצרפתית. בשנת 1934 הרכיב את "החזית העממית", גוש של מפלגות שמאל, ומטעמה נבחר להיות ראש הממשלה הסוציאליסטי היהודי הראשון בצרפת. במלחמת העולם השנייה היה ממתנגדי משטר וישי בצרפת ואף שהה במחנה ריכוז בשנים 1942-1945. תמך ברעיון הציוני.

מוריס ויולט (1870-1960)

עורך דין בהכשרתו. מושל אלג'יריה בשנים 1925-1927. שר המדינה בממשלת לאון בלום הראשונה. התפרסם בזכות היזמה שלו עם ראש הממשלה לאון בלום לאפשר למוסלמים האלג'יראים לקבל את האזרחות הצרפתית בלי לוותר על המעמד האישי שלהם. היזמה לא יצאה אל הפועל אך עוררה התנגדות רבה בקרב המוסלמים כמו גם בקרב המתישבים הצרפתים.

האות לשינוי היה בשנת 1936 בבחירתו של היהודי לאון בלום לראש ממשלת צרפת - זו הייתה המשרה הרמה ביותר שהגיע אליה יהודי בצרפת. לתפקיד שר המדינה מינה בלום את מוריס ויולט, ושניהם יחד הגו תכנית שלפיה יוכלו המוסלמים באלג'יריה לקבל אזרחות צרפתית בלא ויתור על המעמד האישי. הצעה זו הייתה מהפכנית, שכן עד אז לא היה אפשר לסטות מהכלל שקבלת האזרחות קשורה בויתור על המעמד האישי, והיא עוררה תגובות קשות בציבור הצרפתי.

ביטויי האנטישמיות של שלהי שנות השלושים היו דומים לתקופה הראשונה - הקמה של מפלגות אנטישמיות, אגודות ידידות וליגות שמצען היחיד היה אנטישמיות. ביטוי אחר לאנטישמיות היה פרסום מאמרים נגד היהודים בעיתונות, בעיקר בעיתונות האנטישמית של המפלגות האלה, וכן קריאה לחרם כלכלי על היהודים. אנטישמיות זו קיבלה את חיזוקה מהאנטישמיות הגרמנית שפשטה בצפון אפריקה מאז עליית היטלר לשלטון.

אחת הדמויות שהובילו את האנטישמיות בשנים אלו היה האב גבריאל למברט - הוא החל את דרכו בהקמת ליגת ידידות נוצרית-מוסלמית-יהודית, ובאמצעותה הצליח להיבחר לתפקיד ראש העיר אוראן בשנת 1934. את כישלונו בבחירות הכלליות לפרלמנט ב-1936 תלה ביהודים, ובלשונו: "אין ליהודים אויבים מסוכנים יותר מאשר הם עצמם. היהודים הם האחראים לאנטישמיות. כאשר אין אנטישמיות, הם יוצרים אותה על ידי שגיאותיהם, כפיות הטובה שלהם, האמביציות המפורזות שלהם ורצונם לתפוס בכל מחיר את עמדות המפתח כולן" (מצוטט אצל: אביטבול, מכרמיה לפטן, עמ' 164). שנה לאחר מכן הפך את תנועתו לארגון אנטישמי לכל דבר. גם מורינו המשיך לנהל מדיניות אנטישמית באזור קונסטנטין ואף הקים ארגון אנטישמי בשם "אגודת הידידות הצרפתית" (Amities Francaises). בתקופה זו בלטה פעילותם של ארגוני ימין אנטישמיים מצרפת שהקימו סניפים באלג'יריה והוסיפו ללבות את האווירה האנטישמית.

בשונה מהאנטישמיות של המאה התשע-עשרה, האנטישמיות של שנות השלושים במאה העשרים נמשכה זמן קצר, שנים אחדות בלבד; עם זה, היא נשענה על מסורת האנטישמיות של המאה הקודמת ועל האנטישמיות שהתפתחה בצרפת. ביטוייה לא היו שונים משל התקופה הקודמת, אך נראה כי השפעתה הכוללת הייתה מועטה יותר. אמנם לאנטישמיות זו נוספה מאז 1933 התעמולה הגרמנית, וגם הדיו של הסכסוך היהודי-הערבי, אך כאמור הפגיעה ביהודים הייתה מועטה באופן יחסי.

קונסטנטין, אוגוסט 1934

בימי הקיץ הלוהטים של תחילת אוגוסט 1934 הייתה התפרצות אלימה בקונסטנטין ובמהלכה נרצחו עשרים ושלושה יהודים. ההתפרצות האלימה הזאת נחרתה בתודעה הקיבוצית של יהודי אלג'יריה כאירוע הקשה ביותר שידעה הקהילה מעודה. ההתפרצות זכתה לעשרות מחקרים, ספרי זיכרונות ופרשנויות - והדבר מלמד על החשיבות הרבה שייחסו לה בני התקופה והחוקרים.

תיאור האירועים נתון גם הוא לפרשנויות ומשמש חלק מהמחקר בנושא. דוחות רבים נכתבו מיד לאחר האירועים, וממשלת צרפת החליטה להקים ועדת חקירה ממלכתית לבדיקתם. בחרתי להשתמש בעדותו של יוסף פישר, מנהל המחלקה הצרפתית של "קרן קימת לישראל" שישב בצרפת והיה מודע למצב היהודים בצפון אפריקה. הוא נשלח מטעם הקונגרס היהודי העולמי לדווח על האירועים. כשבוע לאחר פרוץ האירועים הוא הגיע לקונסטנטין, ניהל תחקיר יסודי והתבסס גם על דוחות אחרים שכתבו מיד לאחר האירוע. מהדוחות נלמד כי באירועים נרצחו עשרים ושלושה יהודים; שלושה מוסלמים נהרגו; כמאה ושישים אנשים נפצעו, מהם חמישים ושמונה יהודים; כמאתיים חנויות נבזזו, וחמישה מבנים של יהודים נשרפו.

לוויות ההרוגים בהתפרצות האלימה. קונסטנטין, אוגוסט 1934

מה הייתה משמעותה של ההתפרצות האלימה בקונסטנטין באוגוסט 1934? מה היא מלמדת על היחסים הבין-עדתיים באלג'יריה? פסח שנער חקר את התנועות הלאומיות במגרב והגיע לכלל מסקנה שיחסם של חכמי הדת בקונסטנטין ליהודים החמיר בראשית שנות השלושים. ההתפרצות האלימה הייתה במרכז הפעילות של התנועה הלאומית ובעיר הולדתו של מנהיגה, השיד' בן באדיס. מחקרו של עלי מראד (ובעצם אולי עדותו, שכן הוא לקח חלק בתנועה הלאומית האלג'ירית) על התנועה הלאומית דן הן בהתפרצות האלימה הן בחלקה של התנועה הלאומית באירועים. הוא סבר כי לפני ההתפרצות מערכת היחסים בין יהודים למוסלמים באזור הייתה טובה:

הרבה אינטלקטואלים מוסלמים הצטרפו לליגה נגד האנטישמיות. התחלות אלו של התקרבות, ושל התרועעות, שהסתייעו בשימוש המשותף בשפה הערבית, בנוהגים-חיים דומים, בקשרים האיתנים בין משפחות של יהודים ושל ערבים ובאינטרסים משותפים, הפתיעו והדאיגו את מתנגדי הרפורמיסטים מזה ואת הימניים הקיצוניים מזה.

מצוטט אצל: שנער, יחסי יהודים ומוסלמים, עמ' 35.

לפי גרסה זו גורמים אחרים הם שהסיתו את המוסלמים נגד היהודים. עוד הסביר מראד, ובעקבותיו שנער, כי לאחר האירועים הוקם בעיר "איחוד המאמינים המונותאיסטים" – אולם תפיסה זו אינה עומדת במבחן הביקורת ההיסטורית, המלמדת על פגיעות חוזרות ונשנות ביהודים ועל מתח ביחסים בין יהודים לבין מוסלמים בתקופה שקדמה לאוגוסט 1934.

מה מלמדת ההתפרצות על היחסים שבין היהודים לבין הצרפתים? העובדה העיקרית היא שהשלטונות הצרפתיים לא הצליחו למנוע את האירועים, ובמהלכם לא עשו די, אם לנקוט לשון עדינה, כדי לעצור את הפגיעות ביהודים. אמנם הצרפתים מינו ועדת חקירה לבדיקת האירועים, ובסוף החקירה הטילה הוועדה את כל האשמה על המוסלמים וחיפתה על חוסר האונים של הצרפתים. היהודים כמובן דחו את מסקנות הוועדה. היו בהם אף שהאשימו בגלוי את הצרפתים שהיו מעוניינים בהתפרצות האלימה כדי להסיט את מערכת היחסים המורכבת שבינם לבין המוסלמים לכיוונים אחרים. זאת ועוד, הם סברו כי ההתפרצות האלימה תהיה הזדמנות לפגוע בתנועה הלאומית האלג'ירית ולדכאה. עם

הערבים כוזזים את השכונה היהודית. קונסטנטין, אוגוסט 1934

ההתפרצות האלימה בקונסטנטין, אוגוסט 1934

תקרית הזואב כליפה

ראשיתו של הפוגרום, התרחשה ב־3 באוגוסט [...] זואב [חייל קולוניאלי אלג'יראי] יהודי, כליפה אליהו, נכנס במצב של שכרות למסגד סידי־לאכבאר, בשעה שהמושלמים נוהגים לטבול בו את טבילתם וקילל את המושלמים המתפללים ואת דתם. אי אלה עיתונים חזרו על שמועה שהתפשטה בעיר כליפה, כאילו השתין על המסגד וכי לאחר שגורש משם, קרא לבני דתו להתקיף את הערבים בשעת צאתם מהמסגד, ומכאן התחילה מהומה כללית. [...]

אולם תקרית זו קיבלה עד מהרה מפנה חמור ביותר: בצאתם מהתפילה, רצו המושלמים לשים מצור על ביתו של כליפה ולהתקיפו. כדי להתגונן, הטיל כליפה בהמון כל דבר שבא לידו. יהודי השכונה נזעקו לעזרת כליפה ועד מהרה פרצה קטטה כללית. המאזן של הקטטה הזאת הוא עגום ביותר: 23 פצועים, מהם 14 יהודים, 8 ערבים ואחד איטלקי. במציאות מספר הפצועים הוא רב יותר, כי פצועים רבים מנעו עצמם מבית־החולים כדי לא להסתבך עם המשטרה. המשטרה התערבה גם היא בקטטה ושוטרים יהודים רבים נפצעו. [...]

בשעה 2:30 בבוקר, פנו האישים היהודים והמושלמים, כשהם מלווים על ידי אנשי השלטונות אל הקומיסריאט המרכזי ומשם אל הרחוב שבו נמשכו המהומות, כדי להיווכח בשדידת החנויות ולשמוע את עדותו של המואזין, שכליפה מעולם לא חדר אל המסגד. ההמון שעדיין צבא ברחובות למרות השעה המאוחרת, נתבקש להתפזר ואמנם עשה כן והיתה הרגשה, כי לאחר שהמהומות עברו את נקודת השיא שלהם, עשוי השקט לחזור ולהשתרר, באופן סופי.

יש לציין, כי במשך הערב הראשון, עשו השלטונות מאמצים רבים כדי להשקיט את האוכלוסייה, והצליחו לעורר אִמון בקרב היהודים.

שבת 4 באוגוסט

בשעה 9:30 בבוקר, נתבקשו הנציגים היהודיים עם הרב הראשי האלמי בראשם, לבוא לעירייה. [...] מר שולטן, אחד היועצים היהודיים נאם נאום למען השלום והציע להרכיב משלחת משותפת יהודית-ערבית שתעבור את העיר ותרגיע את התושבים, בעקבות ההסכם שיושג בין המנהיגים. הצעה זו התקבלה, הנציגים היהודים והמושלמים נפנו אל עדותיהם וקבעו פגישה לשעה 17 אצל מר שולטן.

אולם משהגיעה השעה, סירבו הנציגים המושלמים, למלאות את שליחותם, בתרצם זאת בפגישה בפרפקטורה שנועדה לאותה שעה. וכל זה למרות העובדה, שחרף נוכחותן של יחידות הצבא בעיר, הותקפו עוברי־דרך יהודים רבים והוכו באלות [...]

בינתיים, במשך כל אחרי הצהריים של שבת 4 באוגוסט, היו המונים מקומיים שמים מצור על כל הרכבות והאוטובוסים המוליכים העירה. מאות ערבים מהסביבה באו ברכבם הפרטי או ברגל, מזויינים באלות. הם הסתובבו בגלוי עם נשקם ברחובות העיר לעיני המשטרה הסבילות. הנציגים היהודים חזרו אל אנשיהם מבלי שתצוין בפניהם כל תקרית, אולם אווירה של מרי ושל פוגרום העיקה על העיר.

ההרג של 5 באוגוסט

מבעוד יום, התחילו המושלמים שהגיעו לעיר הצרה עדיין, לפנות בהמוניהם אל העיר. על מה דובר באותה אסיפה? מי היו הנואמים? לא ניתן לי לוודא זאת. מוזר שהנכבדים היהודיים שהעמידו שאלה זאת בפני השלטונות האדמיניסטרטיביים לא הצליחו לקבל כל תשובה. האם קיים היה שירות המודיעין של המשטרה באותו 5 באוגוסט? האם אנו עומדים בפני אזלת־ידה של המשטרה, או בפני שיתוף־פעולה של אי אלה מנציגיה? מבלי לדעת הרבה פרטים, מותר לנו להניח כי אסיפת־עם זו לא היתה אלא היערכות של כוחות: כל הערבים שהגיעו לכאן חומשו באלות ואתן יצאו מיד העירה להתחיל בפרעות. המשטרה יכלה על נקלה למנוע את כניסתם העירה, שכן מצבה הטופוגרפי של קונסטנטין מסייע לכך [...] העירה נכנסים בשלוש נקודות. די היה להעמיד שם משמרות שיעכבו את משתתפי האסיפה מלהיכנס העירה ומלחדור לרבעים המרכזיים. הדבר לא נעשה [...]

בבוקר אחרי תשע, פשטו המקומיים בעיר ופניהם אל חנויות ודירות היהודים, ועד שעה חמש אחה"צ, שדרו, פרעו, רצחו, שחטו והציתו – הכל לעיני הצבא והמשטרה [...]

מבעד לתריסים הנעולים, אפשר היה לראות את הגויות ברחוב. המקומיים היו מסתובבים באופן חופשי, מזויינים בסכינים. מרגע לרגע חזרה ונשנתה אותה התמונה. "שומרי הביטחון על רגליהם, ללא נייע, הרובה צמוד לרגליהם" (דו"ח מר שולטן) "העוברים והשבים היהודים נרצחים, המרכבות נעצרות והנוסעים היהודים בתוכן מוצאים ונרצחים; המשטרה נוכחת, ללא הגבה". מכוניות פרטיות מסתובבות בעיר מקושטות בפסי־אריגים מהחנויות השדודות; בקבוקי בושם, שנלקחו מספרים יהודיים, מוצאים לחיילים ולשוטרים, המתבשמים בהם בפומבי" (דו"ח ללוש).

מאזנו של יום דמים זה מסתכם ב־25 יהודים ו־3 מקומיים הרוגים, 150 יהודים ו־2 ערבים פצועים, 4 בתים שהוצתו (אמצעים היחידים שאחזו בהם היו מניעת התפשטותן של השריפות מחשש שתפגענה גם בבתים לא־יהודיים). בין 25 ההרוגים – 6 נשים ו־5 ילדים.

הרובע היחידי שלא נפגע, הוא הרובע היהודי עצמו. אי אלה עתונים יצרו בכתבותיהם את הרושם כי הפוגרום התרחש ברובע היהודי. אולם, הוא התחולל בכל מקום, פרט לרובע היהודי; במרכז העיר, ברחוב המסחרי, רי נסיונאל, בסימטאות הערביות שבהן התגוררו כמה משפחות יהודיות מבודדות ונמצאו כמה חנויות יהודיות. ובאשר לרובע היהודי, חששו הפורעים להיכנס לתוכו, שכן ידעו שכאן עשויים שוכניו להתגונן עד מוות. וכך הוא נשאר ללא פגיעה. מצד שני, מנעו את יהודי־הרובע הזה לחוש לעזרת אחיהם ברבעים האחרים, להעמידו עליו, באמתלה של הגנה על היהודים, אנשי צבא שלא הרשו לאיש לצאת מהרובע. הפרעות לא פסקו אלא בשעות הערב, כאשר הגיעו סוף־סוף הסנגלים, והפעם ידע ההמון שחולקו להם כדורים והם עשויים להשתמש בהם.

⁵ "אריאל", מיסמך בלתי ידוע על הפרעות בקונסטנטין [אלג'יר] (5-3 באוגוסט 1934), "ילקוט מורשת ב, ג (כסלו תשכ"ה)", עמ' 139-151.

חיילים צרפתים במהלך ההתפרצות האלימה. קונסטנטין, אוגוסט 1934

זה, למיטב הבנתי וידיעתי, לאירועים אלו לא הייתה השפעה על תהליך ההתבוללות של היהודים בתרבות הצרפתית. לעניות דעתי הסברו של שנער הוא הקרוב ביותר למציאות. אביא את דבריו בלשונו:

המאורעות בקונסטנטין הם מקרה יחיד מסוגו בתולדות היחסים בין יהודים למוסלמים באלג'יריה בימינו, אך לא במגרב כולו [...] אמנם אופיים המפוזר, הרגעי ויוצא הדופן של משברים אלו כאילו מדגיש את איתנות המבנה של הקיום המשותף, שהוקם במשך דורות רבים על יסוד זיקה הדדית מסוימת, של אילוצים ושל אינטרסים משותפים [...] מאורעות קונסטנטין הם דוגמה, עד כמה עלולה האטיולוגיה של מהומות אנטי-יהודיות להיות סבוכה, באשר היא כוללת הן גורמים קוניונקטוראליים מתחום הפוליטיקה, הכלכלה, חיי החברה והדמוגראפיה, והן גורמים קבועים שיסודם בתורת גזע (האנטישמיות האירופאית), בדת ובפסיכולוגיה. מכאן שחקר התפרצויות כגון אלה עשוי ללמדנו דברים חשובים על מקורם ועוצמתם של הלחצים הקיימים מתחת לפני השטח, הנראה מוצק ואיתן למראית-עין; ומעבר לכך – על טבעו של המצב הנחשב לתקין.

שנער, יחסי יהודים ומוסלמים, עמ' 37.

חלקת קברים של קרבנות ההתפרצות האלימה. קונסטנטין, אוגוסט 1934

שני יסודות מאפיינים את תפיסתו של שנער. האחד נוגע לחד-פעמיות של האירוע. ואכן, בתולדות יהודי אלג'יריה בתקופה הקולוניאלית אין דוגמה נוספת להתפרצות מסוג זה – מכאן שיש לראות בה תופעה חריגה ולא תופעה המאפיינת את יחסי היהודים עם סביבתם. השני, עצמת הפגיעה ביהודים מלמדת כי מתחת לפני השטח היחסים נראים פחות איתנים ממה שהם נראים על פני השטח – הם שבריריים, וכל אירוע חריג, דוגמת זה, יכול להביא לשינוי משמעותי.

היהודים לבוכח האנטישמיות בין שתי מלחמות העולם

התגובות היהודיות להתפרצות האנטישמיות המחודשת לא חרגו ממחאות מול השלטונות ומניסיונות להביא הוכחות שהנתונים שהאנטישמים מציגים אינם נכונים. אחד הגופים היהודיים ששם לו למטרה להיאבק באנטישמיות היה "הוועד היהודי האלג'ירי למחקרים חברתיים". ועד זה ידע גלגולים מאז הקמתו בשנת 1915; אולם כבר אז שם לו הוועד מטרה להיאבק באנטישמיות, אך בשל היחלשותה של האנטישמיות בשנים הראשונות

לפעילותו הוא לא פעל בתחום זה. האנטישמיות של שנות השלושים, הפוגרום בקונסטנטיין וחולשתו של הקונסיסטואר להגן על היהודים הביאו לחידוש פעילותו ולהוספת התואר "היהודי" לשמו, קרי "הוועד היהודי". לפני הוועד עמדו שאלות ארגון ושאלות בדבר דרכי פעילותו. באחד מדיוני הוועד, במאי 1936, אמר אחד ממנהיגיו, שרל לוי:

ההחלטות שעלינו לקבל עכשיו קשות הן [...] בייחוד שאלג'יריה הינה מדינה מורכבת. כאן האנטישמיות הקתולית מלווה בבזז המוסלמי [...] אם ברצוננו להקים ועד למחקרים הוא חייב להיות נטול כל גוון פוליטי [...] כיון שהגרות אחרי רעיון פוליטי הפכה אותנו לעדר אלקטורלי וזה היה אסוננו. לכן עלינו למנוע כל התקפות הבאות מהצד הקתולי וכל פעולה מצד הילידים המוסלמים, הנכונים תמיד להתנפל על החלשים.

מצוטט אצל: ד' כהן, "הוועד היהודי האלג'יראי למחקרים חברתיים" מול האנטישמיות באלג'יריה (1936-1939). עיון בפנקס הוועד, "פעמים 91 (תשס"ב), עמ' 85.

הנה כי כן, בקווים פשוטים למדי תיאר שרל לוי את ההיסטוריה ואת המצב המורכב של יהדות אלג'יריה בין מתיישבים צרפתים למוסלמים בתוך סבך של מציאות קולוניאלית – נראה כי הוועד העדיף לנקוט מדיניות ניטרלית ככל האפשר בעניינים הפוליטיים שעל סדר היום. לנוכח פרסום "הפרוטוקולים של זקני ציון" באלג'יריה והפצתם, בעיקר במהלך שנת 1937, הוחלט לכנס אספה גדולה ובה מנהל כי"ח באלג'יריה, אלברט קונפינו, היה אמור לשאת הרצאה על הפרוטוקולים ולהסביר את העובדות האמתיות מאחורי מה שנכתב בהם. דרך אחרת הייתה פנייה אל השלטונות בבקשה לאסור בחקיקה פעילות אנטישמית, אולם פנייה זו לא צלחה, וחקיקה כזו לא נחקקה מעולם. הוועד היה פעיל מאוד בפרשה שהסעירה את יהודי אלג'יריה וידועה בשם "פרשת סידי בלעבאס". ראשיתה בפעולה של ראש העיר למחוק כשלוש מאות ושמונים יהודים מפנקס הבוחרים בטענה שלא קיימו את הוראות צו לאמברשט מאוקטובר 1871, שלפיו כדי ליהנות מצו כרמיה כל יהודי חייב להצהיר כי נולד באלג'יריה. מטרת הצו הייתה למנוע מיהודים מתוניסיה וממרוקו לקבל את האזרחות הצרפתית. לביטול זכות ההצבעה הייתה משמעות כפולה: האחת, התקדים – קרי, עלה חשש שראשי ערים אחרות יחקו את פעולתו של ראש העיר סידי בלעבאס; האחרת, היא שימשה עילה לאנטישמים לחזור ולחדש את תביעתם לביטול צו כרמיה. ביזמת הוועד התקבלה משלחת של כל הקהילות היהודיות באלג'יריה אצל המושל הכללי. הוא הבטיח לפעול כדי לבטל את החלטתו של ראש העיר – אך ההתפתחויות היו מהירות, לאחר שבית דין בעיר אישר את החלטתו של ראש העיר, ובית דין לערעורים בפריס אישר גם הוא את חוקיות הפעולה. הוועד גייס סכום כסף גדול להוציא משלחת לפריס שתשפיע על החוגים הפוליטיים בצרפת. ואכן, משלחת זו הצליחה להוציא צו משר הפנים המאשר את צו כרמיה ומונע כל ניסיון לפרשו באופן אחר בעתיד. הצו של שר הפנים ניתן בינואר 1939. מלחמת העולם השנייה פרצה בספטמבר באותה השנה. פרשה זו מוכיחה את המצב הבלתי אפשרי שנמצאו בו יהודי אלג'יריה מבחינת שאלת הנאמנות שלהם. במצבם לא הייתה דרך פעולה אחת נכונה.

לאורך כל התקופה ועל אף האנטישמיות הקשה לא עמדה על הפרק תמיכה פומבית ברורה של הארגונים היהודיים בתביעות הלאומיות האלג'יריות. תמיכה מעין זו הייתה יכולה להיות לצנינים בעיני השלטון הצרפתי, כמו גם בעיני ההמונים, ולספק לו תחמושת נוספת במחסן הנשק האנטישמי, שכבר היה מלא.

גורם אחר שפעל באלג'יריה וסייע למאבק השקט והמבוקר באנטישמיות היה "הליגה הבין-לאומית נגד אנטישמיות". הליגה נוסדה בפריס בשנת 1926 על ידי ברנרד לאקש, גייסה אוהדים רבים בצרפת והחלה בפעילותה מעבר לים בעיקר במושבות של צרפת.

הליגה הבין-לאומית נגד האנטישמיות

הליגה נוסדה בפריס בשנת 1926. לאחר ששלום שוורצברד רצח את המנהיג האוקראיני סמיון פטלורה, יסד אותה העיתונאי ברנרד לאקש. הליגה התפתחה מהר מאוד והצטרפו אליה חברים רבים – היא הקימה סניפים ברחבי צרפת ובצפון אפריקה כדי להיאבק בגזענות ובאנטישמיות.

סניפים שלה הוקמו בכל הערים הגדולות באלג'יריה, ובדרך כלל יהודים הם שעמדו בראש הסניפים. עיקר הפעילות הייתה מחאות ואספות פומביות. בשונה מהפעולה שניהלה הקהילה היהודית, בהקמת הליגה התערב גורם צרפתי חיצוני אשר פעל באופן חוקי וארגן פעולה כללית נגד הפעילות האנטישמית. עם זה, השפעתה הייתה מורלית יותר משהייתה מעשית.

יהודים, צרפתים ומוסלמים במלחמת העולם השנייה

באיזו מידה התקופה שבין שתי מלחמות העולם הייתה בבחינת האות שמבשר את הבאות? אכן, הפיתוי לראות תקופה זו כמבשרת האנטישמיות של וישי גדול, אך הוא מחייב הבהרה וזהירות, שכן בשונה מהתקופה שבין המלחמות, האנטישמיות של תקופת וישי הייתה אנטישמיות שלטונית ממוסדת, ורצון ויכולת לממש את מסריה האנטישמיים בחקיקה וביישומה. עם זה, אין ספק שהאנטישמיות הלנטנית והגלויה לפני כן בצרפת ובאלג'יריה הכשירה את הפקידות לקבל את החקיקה האנטישמית של וישי.

תקופת מלחמת העולם השנייה הייתה תקופה קשה בעבור יהודי אלג'יריה, ובה באו לידי ביטוי כל חששותיהם מפני תוצאותיה האפשריות של האנטישמיות שגאתה באלג'יריה לאורך השנים. יהודי אלג'יריה ששירתו בצבא צרפת השתתפו בקרבות באירופה עד לנפילתה ביוני 1940, ורבים נהרגו בהם. ביוני הוקמה בצרפת ממשלה אנטישמית שמקום מושבה היה בעיר וישי, ומכאן שמה "ממשלת וישי". לראש הממשלה מונה המרשל הקשיש פיליפ פטן, והוא הנהיג מדיניות לאומית אנטי-יהודית מובהקת. בממשלת וישי הייתה מחלקה מיוחדת שטיפלה בנושאים היהודיים.

החקיקה האנטישמית של וישי

כמעט שבעים שנה לאחר פרסום צו כרמיה הוא בוטל במחי יד, בצו מ-7 באוקטובר 1940. הצו קבע כי "מתבטלת הפקודה מ-24 באוקטובר 1870 של ממשלת ההגנה הלאומית שהסדירה את זכויותיהם של היהודים ילידי מחוזות אלג'יריה והכריזה על אזרחותם הצרפתית" (מצוטט אצל: מתוך לסקר, יהודי המגרב, עמ' 273). הצו הוציא מכלל זה את החיילים היהודים שקיבלו אותות הצטיינות בקרב ואת בני המשפחה של הנופלים. אין מחקר העוקב אחר תגובת המתיישבים הצרפתים לצו – תומכי האנטישמיות בלא ספק קיבלוהו בברכה, אך מעטות העדויות על התקבלותו באזורים הכפריים והעירוניים הקטנים. בסך הכול נראה כי הוא התקבל ברגשות שנעו בין הבנה והסכמה שבשתיקה לבין התלהבות ושמחה. עדויות אחדות הצביעו על שמחה בקרב המוסלמים בכמה ערים, אך כנראה מנהיגי התנועה הלאומית האלג'ירית לא הביעו שמחה ואף פנו אל הציבור בדרישה שלא לקחת חלק בדיון בנושא מעמדם של היהודים. השלטונות באלג'יריה ראו באדישות המוסלמית ביטוי של השפעה יהודית על המוסלמים. ואילו ראשי הקהילה היהודית הסתפקו במכתב מחאה למרשל פיליפ פטן ותו לא. הם השתמשו במילים ובמושגים שהיו מקובלים על המנהיגים במשטר וישי. בתמימותם הם רמזו לאחד משלושת הרכיבים בססמת "המדינה הצרפתית" – משפחה, עבודה, מולדת – והציגו את השאלה: "מעשה פילוג זה של אותה משפחה, כלום אין הוא מנוגד למדיניות השואפת לחזק את המשפחה ואת הרגש המשפחתי? [...] היינו עד אתמול אזרחי צרפת, ואנו נשארים צרפתים בכל לבנו. תחי צרפת! תחי אלג'יריה הצרפתית!" (אביטבול, יהודי צפון-אפריקה, עמ' 63-64).

עם פרסום הצו המבטל את צו כרמיה פורסם "תקנון היהודים". התקנון הראשון יצא ב-3 באוקטובר 1940 (בפועל הוא פורסם לאחר פרסום הצו שמבטל את צו כרמיה), והתקנון

השני פורסם ב־2 ביוני 1941. שני התקנונים הסדירו את דפוסי הקיום וההתנהלות של יהודי אלג'יריה במעמד החוקי החדש. מטרתם הייתה לדחוק את רגלי היהודים מכל עמדות ההשפעה וממגע עם הצרפתים. התקנונים הגדירו "מיהו יהודי". לפי ההגדרה החדשה לא היה אפשר עוד להיות יהודי בעל אזרחות צרפתית באלג'יריה – אם כי היו יוצאים מהכלל, ההגדרה הייתה הגדרה גזעית ברורה. עוד נאסר על היהודים למלא תפקידי מנהל, תפקידים ציבוריים ותפקידים פוליטיים. כך החל נישול הדרגתי של היהודים מעמדות שהחזיקו במשך שנים רבות. למערכת חוקים אלו נוספו חוקים ממוסדים יותר, כגון חוק האוסר על היהודים לסחור או להחזיק בנשק ובחומרי אבק שרפה (6 ביוני 1941) וצו האוסר על המיילדות היהודיות לעבוד בבתי החולים הצרפתיים (29 בנובמבר 1941).

אלא שבכך לא היה די. צווים נוספים עסקו בחלקם של היהודים במערכת החינוך. לפי התקנון הראשון פוטרו מורים יהודים שלימדו במערכת החינוך הצרפתית בכל רמותיה. כארבע מאות שישים וחמישה מורים פוטרו ממערכת החינוך עד דצמבר 1940. ב־21 ביוני 1941 וב־23 באוגוסט 1941 פורסמו חוקים שמנהיגים "נומרוס קלאוזוס" במערכת החינוך הצרפתי באלג'יריה, ושיעור היהודים במערכת החינוך הוגבל ל־3%. בעניין זה התנהל מאבק של היהודים אך בלא הצלחה רבה. בשונה מ"תקנון היהודים", לצווים אלו הייתה משמעות רבה. בעוד שביטול האזרחות היה עניין פוליטי שאפשר שביום מן הימים יתבטל, הרי הפסקת הלימודים של הנוער היהודי הייתה פגיעה שלא יהיה אפשר לשקמה. ואכן, תגובות היהודים באלג'יריה היו בהתאם – הן כלפי השלטונות הן בהתארגנות הפנימית של הקהילה.

צווים נוספו (ב־22 ביולי 1941 וב־21 בנובמבר 1941) בעניין רכושם של היהודים, ובכך קיוו הצרפתים למנוע "כל השפעה יהודית על הכלכלה האלג'ירית". על פי הצו הראשון עוקל הרכוש היהודי באלג'יריה; על פי הצו השני מונו אפוטרופוסים לרכוש היהודי המעוקל. בעיתון הרשמי של אלג'יריה פורסמו המבנים והחברות שהועברו לניהול של מנהלים זמניים. למשל, באלג'יר הועברו מאתיים ושבעים מבנים וחברה אחת לניהול זמני; ובאוראן שישים ושניים מבנים ושלוש סוכנויות ביטוח. כדי לממש את הצווים על עיקול הרכוש של היהודים ומינוי המנהלים הזמניים הוחלט על מפקד היהודים (ב־2 ביוני 1941). החוק דרש מהיהודים לפרט את מעמדם האישי, מצבם המשפחתי, מקצועם ורכושם.

ב־31 במרס 1942 פורסם צו בדבר הקמת מועצה יהודית, "איגוד כללי של יהודי אלג'יריה" (UGIA), לפי הדגם של "האיגוד הכללי של היהודים בצרפת" (UGIF). מוריס אייזנבט, הרב הראשי של אלג'יריה והסמכות היהודית היחידה שהרשויות ניאותו להכיר בה, התבקש להציג, לאחר התייעצות עם הרבנים הראשיים באוראן ובקונסטנטין, רשימה של ארבעים וחמישה אנשים המתאימים להיבחר למועצת המנהלים של האיחוד. באלג'יריה ובמרוקו הוקמו כשלושים מחנות עבודה, ואליהם נשלחו אלפי יהודים – רובם המכריע זרים ומיעוטם יהודים מקומיים, שהגיעו לשם אם בשל חשדות לפעילות מחתרתית ואם בשל פעילות בשוק השחור.

לא ברור עד כמה מומשו צווי וישי בכל עיר ובכל נקודת יישוב, אך אין ספק שבמרכזי השלטון הגדולים וברכוזי היהודים ביישובים היישובים היה מלא. העובדה שהצווים באו מהשלטון והיו גורפים לכל היהודים הקלו על יישומם. צווי וישי לא חלו על החברה המוסלמית בשום צורה.

מתום מלחמת העולם השנייה ועד עצמאות אלג'יריה

התקופה שמתום מלחמת העולם השנייה (1943) ועד עצמאות אלג'יריה (1962) מורכבת ביותר. מוצע לחלק אותה לשתי תקופות משנה: הראשונה עד פרוץ מלחמת אלג'יריה בשנת

1954, והשנייה תקופת מלחמת אלג'יריה, שנמשכה עד 1962. ההיבט של יחסי יהודים עם סביבתם בתקופה זו לא נחקר די, והמידע דל באופן יחסי. אחת הסיבות לכך היא שכל הדיון הציבורי במלחמת אלג'יריה ופתיחת הארכיונים מתקופה זו חדשים. עם זה, נראה לי שאפשר לשרטט את קווי המתאר של התקופה: מכיוון שתהליך עצמאותה של אלג'יריה התקדם, מוקדו היחסי בעיקר בין הצרפתים לבין האלג'יראים. הנושא היהודי הודחק הן בעיני המתדיינים הצרפתים הן בעיני הלאומנים האלג'יראים – הודחק אך לא נעלם. דווקא מנקודת הראות היהודית תקופה זו הציבה שאלות זהות והזדהות קשות לפני הקהילה היהודית: נקיטת עמדה חד-משמעית במלחמה שהייתה עתידה להתרחש באלג'יריה לא הייתה אפשרית בשום מקרה; עם זה, היא גם לא יכלה להישאר אדישה ולא להגיב לאירועים, במיוחד כאשר ההתפתחויות הצבאיות והפוליטיות השפיעו גם עליה.

מתום מלחמת העולם השנייה ועד פרוץ מלחמת אלג'יריה

"מבצע לפיד" בנובמבר 1942 סימן בעבור יהודי צפון אפריקה נקודת מפנה במלחמת העולם השנייה. נחיתת הכוחות האמריקניים בחופי אלג'יר ואוראן הביאה עמה תקווה שתקופת וישי הסתיימה. אלא שהתהליך היה אטי הרבה יותר ממה שרצו היהודים. אמנם ההקפדה על יישום חוקי הגזע התרופפה, אך החוקים לא בוטלו, וזכויות היהודים לא הוחזרו להם. ב-28 בינואר 1943 נפגש המושל הכללי של אלג'יריה עם נכבדי היהודים, אך לפגישה לא היו תוצאות מעשיות מלבד הצהרה על החזרה הדרגתית של הרכוש היהודי. ואכן, מאפריל 1943 פורסמו צווים שמבטלים בהדרגה את צווי וישי ומשיבים ליהודים את רכושם ואת תפקידיהם בממשל ובשירותים הציבוריים. רק ב-20 באוקטובר 1943 הוחזרו ליהודים באופן רשמי זכויותיהם, ובוטל הצו שביטל את צו כרמיה.

בשנים שלאחר מכן לא ניכרה פגיעה ביהודים או מתיחות ביחסים בין יהודים לבין סביבתם. אלג'יר שימשה מרכז לעליית יהודים לארץ ישראל בשנים 1947-1952 בלא מחאות או הפרעות של המוסלמים. נראה כי גם גילויי האנטישמיות של המתדיינים הצרפתים עומעמו באופן ניכר, ואין מידע על גלי אנטישמיות דוגמת אלה שלפני המלחמה. הקמת מדינת ישראל התקבלה בהפגנות אנטי-ציוניות באזור אוראן, הקרוב יותר לגבול מרוקו. עם זה, בתקופה שלאחר המלחמה התחדדה הרגישות הגדולה למצב היחסים שבין היהודים לבין סביבתם. רגישות זו בשילוב פעילותם של שליחי "ההגנה" באלג'יריה הביאו להקמתו של ארגון "הגנה" באלג'יריה, אך הוא פעל במשך תקופה קצרה ביותר. ייחודו היה שהחברים בו היו יהודים מאלג'יריה.

באלג'יריה, כבכל צפון אפריקה, הייתה התארגנות של יהודים להגנה עצמית. ברובה מקורה היה בפעילות של שליחים מארץ ישראל שהגיעו בשליחות "ההגנה" או "המוסד". ההנחה הייתה שסכנה מרחפת על יהודי צפון אפריקה בגלל פעילות "הליגה הערבית", בגלל המאבקים הלאומיים ובשל יחס הערבים, המושפעים מאוד מהאירועים בארץ ישראל. לדעת המארגנים הוכחה לסכנה הייתה האירועים הקשים באוג'דה ובג'רדה שבמרוקו ביוני 1948. אחד הניסיונות להתמודד עם הסכנה היה מבצע זבו (על שמו של מפקד המבצע, ארתור אפשטיין, אשר כונה "זבו"): אברהם פולנסקי שכונה פול, מפקד "ההגנה" בצרפת ובצפון אפריקה, הציע להקים רשת קשר ליהודים בצפון אפריקה שתאפשר להעביר מידע והוראות ביטחון ליהודים. ההחלטה הייתה להתחיל באלג'יריה, משום שסברו ששם יהיה אפשר להיעזר באנשי הממשל הצרפתי, שגם להם היה אינטרס לקבל מידע על המתרחש בקרב הערבים. הכוונה הייתה להקים מרכזייה בפריס ולהציב מכשיר קשר בכל יישוב בצפון אפריקה שחיו בו יהודים. ההכנות המעשיות להקמת

אברהם פולנסקי (1903-?)

ממייסדי המחתרת היהודית ו"הצבא היהודי" בצרפת. נולד ברוסיה, למד הנדסת אלקטרוניקה בטולוז שבצרפת. הוא ואשתו הקימו תא סטודנטים בית"רי בטולוז; והוא הקים גם מפעל רדיו. בעקבות מפלת הצבא הצרפתי ביוני 1940 הקים עם דוד קנוט ורעייתו של קנוט את הארגון המחתרתי "היד החזקה" (La Main Forte), וממנו הוקם ב-1941 ארגון "הצבא היהודי", ובו חניכים של תנועות הנוער הציוניות. "הצבא היהודי" סייע בהברחת יהודים לספרד ובנקמה ביהודים ששיתפו פעולה עם הצרפתים, ולקח חלק בלחימה נגד הגרמנים לשחרור דרום צרפת אחרי הפלישה לנורמדי. אחרי המלחמה היה פעיל בהברחת יהודים לארץ ישראל ובמוסד לעלייה ב', לרבות פעילות בצפון אפריקה.

"ההגנה" באלג'יריה, 1947-1948

הארגון התאמנו בנשק - רוב הנשק הגיע ממרכז "ההגנה" בצרפת, מקצתו נרכש באלג'יריה, ובמקרים מסוימים סיפקו אותו אנשי ביטחון צרפתיים. הנשק הוסתר בסליקים ברחבי העיר, בבתים ובחנויות של חברי הארגון וקרובי משפחה. התפקיד המרכזי של ארגון "ההגנה" היה לאבטח את מרכזי העולים באלג'יריה מחשש שיתקפו אותם מוסלמים. השמירה על ריכוזים יהודיים חייבה מודיעין טוב ואיסוף מתמיד של מידע, כדי להיות ערוכים לכל אפשרות. באלג'יר הוקם שירות רפואי לשעת חירום בקליניקה של ד"ר ג'ו בקרי, שהייתה בגבול הקסבה (הרובע המוסלמי), שבה העריכו שהיהודים עלולים להיות בסכנה הגדולה ביותר.

במהלך 1948 התבסס ארגון "ההגנה" בכל אלג'יריה. הוקמו ארבעה עשר סניפים: בקונסטנטין, בבאתנה, בסטיף, בבון, באוראן, בתלמסאן ובערים אחרות. בשלהי 1948 הגיע מספר החברים בארגון לכארבע מאות איש. באלג'יר הייתה גם מחתרת של האצ"ל בפיקודו של אנדרה תמים, חבר המחתרת היהודית. שני הארגונים ייצרו יחד בקבוקי מולוטוב והיו להם סליקים משותפים. אחרי הקמת המדינה המתח ירד וארגון "ההגנה" נכנס לתרדמת מסוימת.

שמלה, פעילות המוסד, עמ' 112-113.

בספטמבר 1947 הופרד ארגון "ההגנה" באלג'יריה מארגון "העלייה". הפיקוד על ארגון "ההגנה" הופקד תחילה בידי הנרי סבאון באלג'יר, אחרי שסיים קורס מפקדי כיתות במחנה "ההגנה". בדצמבר 1947, על פי בקשתו של הנרי הועבר הפיקוד לאחיו פול, המבוגר והמנוסה יותר; ובסיועו של השליח הישראלי החדש, יעקב כרוז, שונו נהלים בארגון - הוקם "ועד ביטחון" מרכזי לכל אלג'יריה, ובו חברים נכבדים מהקהילה באלג'יר: עיזר שרקי, ז'ק לוארוס, מוריס סבאון, וריימונד ג'ונתן. תפקידי הוועד היו: לפנות פנייה ישירה ורשמית לשלטונות הצרפתיים בהתאם לצורך; לקיים קשר עם כל הארגונים הקהילתיים האחרים; ולסייע למפקד "ההגנה" המקומי ליישם החלטות שהתקבלו במשותף. לארגון "ההגנה" היו ארבעה בעלי תפקידים מרכזיים: אילן ברנס, אחראי על גיוס פעילים; הנרי סבאון, אחראי על ההכשרה; אימה טיפיקה, אחראי על המודיעין; ומוריס זלפאטי, אחראי על נשק וסליקים.

המגויסים היו חברי תנועות נוער וסטודנטים. רבים מהסטודנטים גויסו לארגון על ידי פרופ' רוג'ה טבול, מומחה לרפואת שיניים, ועו"ד פייר הטל. כל חבר נשבע אמונים לארגון "ההגנה". חברי

הרשת החלו לאחר משא ומתן קצר עם הצרפתים. ביולי 1948 הגיע אפשטיין לאלג'יריה; באוגוסט התגבשה קבוצת פעילים באלג'יריה, ואפשטיין קבע את מושבו במילאנה, שם שימש רופא. המבצע היה חשאי, רק מעט מראשי יהדות אלג'יריה היו מודעים לו, והדבר מלמד על חשיבותו ועל ההכרה ברגישות היחסים שבין היהודים לסביבתם. לקראת סוף השנה נבחרו שלושים ותשעה אנשי קשר ביישובים ברחבי אלג'יריה. האנשים נבחרו בקפידה והחלו להכין את הציוד לפעילות - נהגתה תכנית לרכישת מכשירי קשר ואף נעשה ניסיון לבחון את יעילות הקשר באלג'יריה והוא נמצא מספק. בתחילת מאי 1949 התקיימה פגישה בין נציגי "ההגנה" באלג'יר לבין נציגי הממשל הצרפתי באלג'יריה, אך הממשל התנגד למבצע כולו בטענה שהמצב רגיש מדי, ושאם יתגלה הוא עלול לפגוע הן ביהודים הן בצרפתים. אף שהמבצע לא יצא אל הפועל הוא מלמד על המצב באלג'יריה ועל השפעתו על היהודים. הייתה זו הפעם הראשונה שבה גורם ישראלי רשמי נכנס לסייע בהגנה על היהודים באלג'יריה. גישה זו העמידה והתפתחה בשנים שעד עצמאות אלג'יריה.

השקט ביחסים באותה התקופה נעוץ בתהליך השיקום של אלג'יריה לאחר המלחמה ובפגיעה הקשה ביהודים בתקופת וישי. ככל שהתחוויר ממדי השואה באירופה כך נראה שהאנטישמיות בקרב המתישבים חלף ועבר זמנה; זאת ועוד, לאחר המלחמה הגבירה התנועה הלאומית האלג'ירית את דרישותיה הלאומיות. לשיא הגיעו היחסים בין המתישבים למוסלמים במאורעות שהיו במאי 1945, כאשר הצרפתים ירו במפגינים שהביעו את שמחתם לרגל סיום המלחמה ואת דרישותיהם לעצמאות. מאורעות אלו היו קשים מאוד - אלפי מוסלמים נהרגו. אין ספק שמאורעות אלו היו בבחינת איתות לתנועה הלאומית בעניין התכניות של צרפת באלג'יריה ועיכבו את התפתחות המאבק הלאומי. עם זה, נושא הרפורמות במושבה הטריד את מנוחתם של רבים.

קבוצת לוחמי פל"ן במהלך מלחמת אלג'יריה

הארגון הצבאי החשאי, OAS

OAS הם ראשי התיבות של Organisation de l'armée secrète (ארגון צבאי חשאי). הארגון נוסד באלג'יריה בינואר 1961 כתוצאה ממשאל העם על הזכות להגדרה עצמית של אלג'יריה. את הארגון יסדו בספרד קצינים שהתנגדו לדה גול ולמדיניותו באלג'יריה. הארגון נקט צעדי הפחדה ואלימות באלג'יריה ובצרפת כדי למנוע את עצמאותה של אלג'יריה. ככל הנראה היו יהודים ששיתפו פעולה עם הארגון.

אחמד בן בלה (נולד ב־1918, נשיאה של אלג'יריה בשנים 1963-1965) (שלישי מימין במדים) והווארי בומדיין (1925-1978) (ראשון משמאל בחליפה) סוקרים מסדר של לוחמי הפל"ן בתקופת מלחמת אלג'יריה

מלחמת אלג'יריה ויהודים (1954-1962)

תקופת מלחמה היא בדרך כלל תקופה של הקצנה ביחסים. במקרה של יהודי אלג'יריה המצב היה מורכב במיוחד. כאמור, רק בעשור השנים האחרונות נפתחו ארכיונים והדיון הפומבי בתקופה עולה בציבוריות, בעיקר הצרפתית. בחינת התקופה ומהותה מתמקדת ביחסים שבין הצרפתים לבין המוסלמים. העניין היהודי היה שולי ביותר בתקופה זו בשני הצדדים, אך הוא במוקד הדיון של פרק זה. הנהגת הקהילה התלבטה אם להביע עמדה פומבית ברורה בשאלת עצמאותה של אלג'יריה ותמיכה במי מהצדדים בשם הקהילה, ומה תהיה משמעותה של הצהרה כזו. עוד היא לא ידעה אם הקהילה יכולה להישאר אדישה לאירועים, במיוחד כאשר נשמעו קריאות ודרישות מצד התנועה הלאומית להביע עמדה ברורה בנושא המאבק הלאומי. החומר הארכיוני בנושא זה והמחקר מאפשרים, כמו תמיד, הצצה אל היבט זה. ככל הנראה דווח מיוחד משנת 1962 הסביר ז'אק לָרוס את מצבם של יהודי אלג'יריה בעת המלחמה: "לנוכח הדרמה, זה שבע שנים, שהפכה את המדינה, יהודי אלג'יריה קראו תמיד מעומק לבם לשלום ולפיוס מתוך כיבוד האינטרסים הלגיטימיים של כולם ומתוך גינוי כל קיצוניות מכל מקור ובלא קשר לקרבתו. עמדה זו בוטאה באופן רשמי" (אמתע"י, ארכיון ז'אק לָרוס, תיק 121, Algeria, עמ' 26). למחבר היה ברור שבדיונים על עתידה של אלג'יריה יהיה חשוב לטפל גם בשאלה היהודית. עמדתם של יהודי אלג'יריה, כפי שהציגה לָרוס, אינה משקפת את כל התקופות. בדיווח של הקונגרס היהודי העולמי משנת 1956 עולה "כי מצב היהודים במקומות רבים קרוב לפאניקה [...] יש פסיכוזה של פחד, אקלים של חוסר ודאות" (אצ"מ, תיק Z5-1120, לגולדמן מפרלצוויג, 13 במרס 1956). דומה כי כבר ב־1956 היו הערכות שאלג'יריה תקבל עצמאות. הקהילה היהודית הייתה אם כן צריכה להתלבט לא רק אשר לגורלה במהלך המלחמה שעתידה להתרחש על אדמת אלג'יריה אלא גם בשאלת עתידם אם וכאשר תקבל אלג'יריה את עצמאותה. היה זה רגע מבחן לא קל להנהגה היהודית כמו גם ליהודים הבודדים. בתקופה זו היו פגיעות ביהודים הן מצד המוסלמים הן מצד הצרפתים. לדוגמה, הרב של מְדָאָה, יעקב שוקרון, נרצח ב־1957 על מדרגות בית הכנסת, סוחרים יהודים נדרשו תחת איומים לשלם לפל"ן סכומי כסף נכבדים או להעביר ציוד צבאי לתמיכה במאבק הלאומי; ועוד, יהודים נדרשו לא פעם להביע עמדות פומביות בנושא המלחמה תחת איומים של הפל"ן. מצד הצרפתים בלטו הפגיעות ביהודים בעיקר מקרב "הארגון הצבאי החשאי" (OAS). אין תיאורים מדויקים של הפגיעה, אך האווירה שיצר הארגון בקרב היהודים הייתה קשה מאוד, והיו הרוגים רבים מקרבם בעקבות פעולות בחסות ארגון זה. אחת התקריות הקשות של התקופה הייתה ב־12 במאי 1956 בקונסטנטיין. הרקע לה

היה המתיחות הגוברת בעיר בין צרפתים למוסלמים בעקבות התגברות המאבק הלאומי. בתוך כך נפגעו גם יהודים. במרס 1956 הושלך רימון לבית קפה "מסייה", שבו נהגו יהודים לשבת בגלל קרבתו לרובע היהודי, ושמונה יהודים נפצעו – אירוע זה הצטרף לזיכרון הפוגרום משנת 1934, שלא נשכח מהיהודים. בינואר 1956 הגיע לעיר אברהם ברזילי, איש "המוסד" הישראלי, והחל בהקמת "המסגרת" – שלוחת "הגנה" בעיר, שכללה גיוס פעילים והכשרתם, השגת נשק ואימון הפעילים בנשק חם. אחת מפעולותיו של ברזילי הייתה פרסום כרוז לפעילי התנועה הלאומית האלג'ירית המזהיר אותם שלא לפגוע ביהודים. עצם משלוח כרוז כזה היה חדש ונועז במושגים של הקיום היהודי-המוסלמי באלג'יריה. לא ידוע מה הייתה השפעתו.

בצהרי 12 במאי 1956, בעקבות הרימון שנוזק לבית הקפה במרס באותה השנה, פתחו חברי "ההגנה" בפעולה – תשעה-עשר מוסלמים נהרגו במהלכה, ועשרים וארבעה נפצעו, רובם קשה. מחברי "המסגרת" (הכינוי של פעילות המוסד בצפון אפריקה) לא היו נפגעים. אין ספק שזוהי פרשה חריגה ויוצאת דופן. בפעם הראשונה בחיי היהודים באלג'יריה הם הגנו על עצמם בנשק חם, ומספר הנפגעים המוסלמים היה גדול. בשונה מהמתחרת היהודית של נובמבר 1942, שהייתה פרי יזמה מקומית ונועדה לפעול נגד השלטון הצרפתי האנטישמי באלג'יריה

בעזרת קצינים צרפתיים, פעולה זו הייתה מעשה ידיהם של צעירים יהודים ש"המוסד" הישראלי הכשיר במיוחד. בשונה מההתארגנות של 1947-1949, בפעם הראשונה גורם ישראלי רשמי פעל כדי להגן על היהודים באלג'יריה, והתוצאות היו הקשות ביותר המוכרות לנו בכל ארצות האסלאם. הקשר הרשמי בין מדינת ישראל לבין הצבא הצרפתי היה הדוק מאוד בשנים אלו ערב מבצע סיני, ואף אחריו. למשל, בינואר 1960 ערכו ראש אגף המודיעין של צה"ל חיים הרצוג וראש אגף המבצעים יצחק רבין ביקור משותף באלג'יריה, כולל בקונסטנטין. לא ידוע אם בביקורם הם נפגשו עם הקהילה היהודית, אך ההיבט הרשמי של היחסים היה גלוי וברור. החוקרת אלית שמלה דנה בשאלות ובמשמעויות של הפרשה:

אכן, מאורעות מאי 1956 מעוררים כמה וכמה שאלות: האם המצב היה חמור עד כדי כך שחייב שימוש בנשק, למרות ההוראות החמורות של מפקד "המסגרת" בנדון? מדוע זה אירע בקונסטנטין? האומנם התגובה החריפה של חברי "המסגרת" הייתה תוצאה של טראומת הפוגרום בשנת 1934? האם בשנת 1956 מאורעות 1934 עדיין היו דומיננטיים כל כך בזיכרון האישי והקולקטיבי של יהודי קונסטנטין או שמא היום יש נטייה להשתמש בפרעות 1934 לרציונליזציה בדיעבד של האירועים? כיצד להסביר שהריגתם של למעלה מ-25 מוסלמים על-ידי יהודים נותרה ללא תגובה מוסלמית?

שמלה, **פעילות המוסד**, עמ' 132.

מעניין שלאירועים אלו לא הייתה השפעה ניכרת על יחסי היהודים והמוסלמים. נראה כי התנועה הלאומית האלג'ירית הבינה כי כל פגיעה ביהודים אזרחי צרפת תהווה עילה לפגוע בה. זאת ועוד, גיוס היהודים למאבקם הלאומי היה חשוב. ואכן, אף אם התוצאות המידיות של הפרשה היו קשות, הן לא השפיעו על היחסים בטווח הארוך. מאורעות 1934 וכן מאורעות 1956 מעוררים שאלות מהותיות אשר לטיב היחסים בין יהודים למוסלמים באלג'יריה בכלל ובקונסטנטין בפרט. למשל, האם קונסטנטין יוצאת דופן בדפוסי ההתנהלות מכל ערי אלג'יריה ואין להסיק מהמתרחש בה על היחסים הכלליים בין יהודים למוסלמים באלג'יריה? ועוד, נראה כי הטלת רימונים לבתי קפה הייתה חלק מהטקטיקה של הפל"ן במאבק נגד הצרפתים. מנקודת

נציגי תנועת הפל"ן בשיחות על עצמאות אלג'יריה. אַוּוּאן, שווייץ, 1962

הטרור במלחמת אלג'יריה. העיתון L'Echo d'Alger מ'2 בנובמבר 1954 מדווח: "מתקפת טרור באלג'יריה: שמונה הרוגים". במאמר המערכת (טור ימיני) נכתב "להגיב מהר וחזק"

מימין: חיילים צרפתים מכנים מתיישבים צרפתים לקראת עזיבתם את אלג'יריה, 1962
משמאל: הצרפתים יוצאים מאלג'יריה, 1962

ראות זו המאורעות בקונסטנטין אינם יוצאים דופן אלא בהיותם תגובה של היהודים. לדוגמה, בדוח של "המוסד" נכתב:

מצד האוכלוסיה המוסלמית לא נכרים סמנים לנסיגות פגיעה ביהודים. אף חוגי המורדים ממשכים כנראה בניטרליות שלהם ופוגעים ביהודים רק באותה מידה שהם פוגעים בארופים. מקרה זריקת הרמון בבוגרי בשעת תפילת חג הסוכות בבית הכנסת, היה על רקע מקומי בלבד ואין בו משום סימן של כונת פגיעה ביהודים באשר הם יהודים.

אצ"מ, תיק 6-10146, המצב באלג'יריה לאחר הרפרנדום ולקראת הבחירות, 4 בנובמבר 1958.

גם פרשת היעלמות ורצח של שני השליחים הישראליים יעקב חסן נציג "הסוכנות" באלג'יריה ורפאל בן גרא שליח עלייה העיבה על היחסים בין יהודים למוסלמים. ב-18 בפברואר 1958 ליד אפלו שבמערב אלג'יריה נמצאה מכוניתם שרופה - הגופות לא נמצאו

מתיישבים צרפתים בהמתנה לקבלת אישורי היציאה מאלג'יריה. מימין על הקיר כתובת "אני צרפתי". אלג'יר, 1962

וגם לא הנהג הערבי שהסיע אותם. עם היוודע הדבר החלו פעולות נרחבות לחיפוש הנעלמים. עד היום לא ידוע מה עלה בגורלם. הפעולות כללו משא ומתן עם נציגים של הפל"ן באלג'יריה, באירופה, בארצות הברית ובמרוקו. הניסיון לקבל מידע על אודותם העלה חרס. חילופי האשמות הוטחו, והיו ניסיונות לגייס את דעת הקהל העולמית, והדבר פגע ביחסים השבריריים ממילא בין היהודים לבין הפל"ן.

מעטות הידיעות על יחסם של הצרפתים אל היהודים בתקופה זו של מלחמת אלג'יריה. מהדוח שצוטט לעיל מהקונגרס היהודי העולמי עולה כי האנטישמיות הצרפתית עדיין הורגשה, ואף היה חרם על מוצרים יהודיים; המצב היה קשה עד כדי כך שיהודים התקשו לכלכל את עצמם. עם זה, נראה שהאנטישמיות הייתה בולטת ומורגשת פחות מהאנטישמיות במאה הקודמת או בתקופה שבין המלחמות. דוח של "המוסד" מתאר את האנטישמיות באזור קונסטנטין על רקע שמועות כאילו היהודים משתפים פעולה עם המורדים נגד הצבא הצרפתי. לשמועה זו היו הדים וספחים רבים, והיא הייתה מהגורמים לחידוש האנטישמיות מצד המתישבים הצרפתים, הצבא והפקידות הצרפתית. למשל, ננקטו צעדים למנוע הצבעת יהודים במשאל עם שנערך ב-1958, כתובות "מוות ליהודים" ו"היהודים לפלסטינה" נכתבו על קירות בתים, והיו פגיעות ביהודים ואווירה של חשדנות.

דומה כי משקיף מבחוץ היה יכול לתאר בצורה הטובה ביותר את עמדת הקהילה היהודית בתקופה זו:

העמדה שנוקטת בה הקהילה היהודית שם בבעית הסכסוך הצרפתי-אלג'יראי הנה מתונה וזהירה, ורצונם העיקרי הוא לא להסתבך ולא להזדהות יותר על המידה עם שום צד [...] אולם [...] מצבם אינו טוב [...] הם מתחילים לחוש שהקרקע נשמטת מתחת לרגליהם. בנתיים, רוב היהודים שהיו מפוזרים במקומות מרוחקים או קטנים, עוזבים מקומותיהם, ומתרכזים בערים הגדולות [...] לפי הערת ראשי הקהילה – בכל התפתחות שלא תחול, יהיה גורלם מר, ואין להם ספק כי מצבם יהיה קשה משל הצרפתים הגויים. אם המלחמה תחריף – יהיו הם שישבלו בעיקר, ואם ימצא פתרון של עצמאות, הם יהיו נתונים לחסדיהם של הערבים.

ג"מ, תיק חצ-3296/49, יהודי אלג'יריה, 26 ביולי 1960.

סיכום

ב-1962 יצאו יהודי אלג'יריה את המדינה לאחר מאות שנים של חיים בארץ זו. מאתיים השנים האחרונות לקיום היהודים היו שנים של שינויים ותהפוכות. תהליכי הניתוק מהחברה המוסלמית גברו; המאבק הלאומי האלג'ירי חידד את שאלת מקומם של היהודים בחברה האלג'ירית העצמאית, קל וחומר לנוכח השינויים בקרב היהודים. תהליכי ההיטמעות בחברה הצרפתית הקולוניאלית באלג'יריה לא היו פשוטים: היהודים נטמעו בתרבותה של חברה זו במהירות רבה בגלל חוק חינוך חובה צרפתי, בשל השירות הצבאי ובשל היתרונות שהיא הביאה עמה; עם זה, היטמעות זו לא הייתה מלאה, והחברה הצרפתית דחתה את היהודים בגלי אנטישמיות, מהקשים שידעו היהודים בארצות האסלאם. למרות זאת האנטישמיות לא האטה את קצב ההתערות של היהודים בחברה ואת תרומתם התרבותית והכלכלית לה.